ДААРТА - Делегейниң херээженнер хүнү

Силерге черге чедир мөгейдивис!

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 27 (16187) ◇2000 чылдың март 7, вторник ◇ Ат салган шагы 18.30 Садар өртээ 3 рубль

ЧААГАЙ СЕТКИЛ, ӨӨРҮШКҮ ХҮННЕП ТУРЗУН

Энерелдиг херээженнер!

Чылдың чырык, чаагай болгаш өөрүшкүлүг байырлалы — Март 8 келди. Ол байырлал часкы дамды, хүннүң чидиг чырык херели-биле кады келир. Ол хүн бистер энерелдиг херээженнеривиске — аваларывыска, кырган-аваларывыска, угба-дуңмаларывыска, ургуларывыска, кадайларывыска байыр чедирер бис.

Кажан-даа, бүгү-ле шаг-үелерде херээжен кижи тургузукчу эгелээшкинниң быжыг дөзү бооп келген. Херээжен кижи биске чүнүн-даа мурнунда ие. Бистиң ынак херээженнеривис ургларын кижизидип, өг-бүлезинге чылыгны болгаш чырыкты тудуп, бүгү бергелерни бистиң-биле үлешпишаан, боттарының могап-шылаарын безин уттуптарлар. Ынчангаш Март 8— херээжен кижилерни бистиң канчаар көөрүвүске сагындырыг хүнү болгай. Херээжен кижиниң мерген угаанын, күш-ажылга ынак, шыдамыккай чоруун канчаар хүндүлээр ужурлуг бис, оларның төрүттүнүп, сыыгавас чаагай чоруун болгаш сагыш човаашкынын чүнүң-биле, канчаар демдеглээр бис, Силерниң арыг, чараш сагыш-сеткилинерниң мурнунга канчаар мөгеер бис. Силерни канчаар камнап, камгалаар бис, биске хамаарыштыр ындыг сагындырыглар-ла хөй.

Энерелдиг херээженнер!

Амыдыралды эки талаже өскертир дээш республика амыдыралының бүгү талаларынга киржип турар Силер. Силер кадык камгалалын, өөредилгени, эртемни, культураны, спортту, бизнести, экономиканы, сан-хөөнү хөгжүдеринге кайгамчык салым-чаяанынарны болгаш ажылагыйжы шынарыңарны көргүзүп, үнелеп четпес үлүүнерни көргүзүп турар Силер. Силер Тываның политиказынга чаагай салдарны чедирип турар Силер. Хөй-ниити каттыжыышкынарының болгаш шажын организацияларының ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, келир үени тургузарынга база эрткен үениң чаагай чаңчылдарын камгалаарынга үе-шагыңарны, билиңнерни болгаш дуржулганарны харам чокка берип турар Силер.

Ынчанмыже Март 8 — чүнүн-даа мурнунда ынакшылдың болгаш частың, хүлүмзүрүгүн болгаш чечектериң байырлалы. Энерел-хайыралдыг херээженнер, сагыш-сеткилим ханызындан Силерге байыр чедирбишаан, чаагай амыдралды болгаш кадыкшылды күзедим! Силерниң чүректериңерге чаагай сеткил болгаш өөрүшкү үргүлчү хүннеп чорзун!

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

ӨГ-БҮЛЕ — ЧАЗАКТЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ти Тыванның чурттакчы чону өске чоннар-биле бир дөмей, даарта демдеглеп эрттирер. Өг-бүле, ие, чаштар айтырыы кезээде бирги чергениң айтырыы болуп чораанын билир бис. Амгы үеде бистиң республикада 72 өг-бүлелер бар.

Тыва Республиканың Чазаа, ооң Президентизи социал-экономиктиг байдал чуртта база республикада чеже-даа нарын бол, өг-бүле айтырыгларын бирги черге салып, эң берге, түренчиг чурттап чоруур өг-бүлелерге адрестиг дуза чедирерин күштелдиреринче, азырадыкчы хөөннерниң когун үзүп чайладырынче, өг-бүлелерниң экономиктиг идепкейлиин бедидеринче кичээнгейни углап турар. Чазактың тускай доктаалы-биле, амыдыралының байдалы чегей 2280 өг-бүлелерге 248 муң рубльдиң дедир эгидер дузаламчызын картофель үрезини садып алыры-биле үлээн. Ол өг-бүлелер үрезинни алгаш, бажыңнарының чоогунга, хову-шөлдерге тарып ап, боттарын боттары хандыртынар ужурлуг. Бо талазы-биле организастыг ажылдарны Каа-Хем, Тожу, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Бай-Тайга, Кызыл кожууннары бедик деңнелге чоруткан. "АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр алдынган тараадан далганны тускайлап бээр дугайында" доктаалды боттандырары-биле эң-не чединмес 2,9 муң өг-бүлелерге далганны халаска үлээн, 628 тонна далганны чиигеткен өртек-биле саткан.

Республиканың чонунуң хандырылгазы кошкак кезээнге адрестиг дузаламчыны көргүзери-биле 14,4 муң өг-бүлеге боттуг болгаш материалдыг дузаламчының янзы-бүрү хевирлерин көргүскен. Оон аңгыда кожууннарда акша-хөреңгилерни болгаш идик-хепти чыып, ачы-буян чедирилгезиниң хемчеглерин, мөөрейлерин организастап, чыгдынган чүүлдерни эргежок чугула хереглээн өг-бүлелерге социал ажылдакчылар чедирип, дамчыдып берип турар. Ылаңгыя бо ажыл талазы-биле Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бай-Тайга, Тес-Хем кожууннарның база Кызыл хоорай чагыргаларының ажылын демдеглеп болур. Өг-бүлелерге социал, эмчи-психологтуг улуг дузаны республикада өг-бүле болгаш ургларга дуза чедирер 19 төптер көргүзүп турар. Ол албан черлери дузалал ажыл-агыйларын сайзырадып, бот-хандырылганы чедип ап эгелээни өөрүнчүг Олар картофельди, ногааны, вареньени, эм оттарны, тарааны белеткеп ап, хлеб бижырар, баш таарар, идик-хеп даараар черлерни ажыткаш, алган орулгазындан чединмес өг-бүлелерге материалдыг дузаны чедирип турары дээрге дыка улуг деткимче болгаш буянныг чорук-тур. Ындыларга Бай-Тайга (директору О. Хомушку), Улуг-Хем (М. Дамчай), Каа-Хем (Ч. Сарыгбай), Кызыл (В. Шарбин) кожууннарның өг-бүле болгаш ургларга дуза чедирер төптери хамааржыр. Бо төптериң удуртукчуларының чогаадыкчы ажылын өске төптериң удуртукчулары өөренип, олардан үлегерни ап, боттарының ажылынга ажыглап, шуудай бээри күзенчиг. Кожууннарда өг-бүлелериң нарын айтырыгларын шиитпирлеп, хөй ажы-төлдүг, чединмес өг-бүлелерге дуза чедиргениниң талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кожууннарның чагырга даргаларының социал айтырыглар талазы-биле оралакчылары кылып чорудуп турар. Олар колдуунда херээжен улус. Харысалгазы бедик, эки ажылдыларга Чөөн-Хемчиктен Арина Хертековна Ондарны, Сүт-Хөлден Валентина Тоорукпаевна Ондарны, Каа-Хемден Татьяна Дашовна Араптаңны, Таңдыдан Галина Кызыл-ооловна Араптанны, Бай-Тайгадан Саяна Биче-ооловна Сааяны, Улуг-Хемден Елизавета Андреевна Шалганны, Мөңгүн-Тайгадан Татьяна Иргитовна Демчикти болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле бөгүн адап болур.

Амыдырал чеже-даа берге болза, өг-бүлелер, херээжен чоннуң хей-аъды бедик, сорукчүткүлдүг болурун күзевишаан, частың башкы байырлалы — Март 8-тиң бүдүүзүнде, хүндүлүг аваларга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, оларга аас-кежикти, кадыкшылды өөрээп, бодап чоруур күзелдери боттанырын күзедим.

Любовь ТАЖИМА.

ТР-ниң Чазак Алпарадыында Социал-хөгжүлде департаментизинде өг-бүле, херээженнер айтырыгларының талазы-биле киллис эргелекчизи.

ЭРГИМ АВАЙ

Адаарымга, номчуурумга
Адаттынгыр, бижиттингир,
Артык ынаам сиңген сөзүм:
Авай, авай, эргим авай.
Кавайымга чайгап ора,
Каттырымзап доңгайып кээп:
"Уду, оглум, уду" дээриң
Утпайн чор мен, ынак авай.

Барын-чогун чүктеп алган
Багай авам дүшке кирер.
Ол-бо көрүп, девидээштиң
Олуртур чер тыппайн баар мен.
Улуг оран — дываажаңче
Удаажырап чораан-даа бол,
Сеткилимниң шынаазында
Чечек болуп чурттап-ла чор.

Күстүүр САТ.

Улут-биче хүндүлүг херээжен чонувус!

Авыралдыг аваларывыс, буянныг угбаларывыс, хайыралыг чалыы чараш кыстарывыс, Тыва Республиканың Дээди Хуралының өмүнээзинден база амы-хууда сеткилимниң арыындан Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-тиң байырлалы-биле өргүп сунган изиг байырысты хүлээп ап көрүңер.

Амыдырал, депшилгеже бедик чүткүлдү, бергелерге торулбас шыдамык чорукту, ундаралга алыспас эрес шоваалаңны бистерге ававыс аа сүдү-биле, эриг чымчак чүрээниң мөңге чырыы, чылыы-биле хайырлаан. Бисте бар-ла эки чүүлдерни, чединишкиннерни, олчаомакты, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны Силерниң авырал-буянынар, деткимченер ачызында чедип ап турар бис, хүндүлүг херээжен чонувус.

Ниитилел хөгжүлдезиниң, оон туржук, хүн бүрүде амыдыралдың агымы Силерниң идепкейлиг киржилгенер чокка кажан-даа бурунгаарлавайн келген. Силер, шынап-ла, мурнуку шугумда силер. Кадык камгалалында — эмчилер, улус өөредилгезинде — башкылар, эрге-чагырга органнарында — удуртукчулар, суд-шүүгүде — юристер, ыраккы коданнарда — малчыннар, эртем-союлда — эртемденнер, уран чүүл ажылдакчылары дээш Силерниң араңарда кандыг мергежилдиң кайгамчык, онза кижилерин чок дээр!

Силерниң шевер алдын холдарыңарга, арыг чаагай, буянныг чүрээңерге, чырыткылыг мерген угааныңарга, сеткилинериң уяранчыг чараш-каазынга чоргаарал-биле өөгейип, ынакшыл, хүндүткеливисти илередип тур бис.

Частың бо чаагай, чырык байырлалында арын-шырайыңарны хүлүмзүрүг хүнээреткей бүргезин, соргдаан соруулар чогуп бүтсүн, чолунар бедик, олча-омаанар арбын-на болзун! Бүгү-ле кежиктерни, быжыг кадыкшылды күзедим.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫ.

Март 8 — россияннарның эң-не ынак байырлалдарының бирээзи, ол хүн эргелел, чылыг-чымчак сөстер-биле синниккен, өң-баазын чечектер-биле долдунган, арыннарга хүлүмзүрүглер чайыннанган турар.

Ол хүн бистер Херээжен кижини алгап-йөрээр бис.

Херээжен кижиге ынакшылдан Чер кырынга бүгү-ле эки чүве бодараан деп, чогаалчы бадыткаан. Бистиң ниитилелдиң херээжен чонунга байыр чедирбишаан, Тыванның бүгү-ле херээженнеринге аас-кежикти, кадыкшылды, ынакшылды болгаш келир үеге бүзүрелди күзедим.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлөөзиниң хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

Хүндүлүг херээжен чонувус — журналистер, парлакчылар, массалыг информация чепсектериниң бүгү албан черлериниң ажылдакчылары!

Частың болгаш чылдың кайгамчыктыг байырлалы — Март 8-тиң хүнү-биле Силерге сеткилдиң ханызындан байыр чедирдим!

Юбилейлиг чыл Силерге аас-кежикти, кадыкшылды, чединишкиннерни шаңнаан турарын, ажыл-херек чогуп бүткен турарын, бодалдар боттанган турарын, соруктуг хей-аът чалгыннанган турарын күзээр-дир мен.

Төрээннерим болгаш күзээннерим байырлал-биле!

Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомитет даргазы А. С. СЕРЕН.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бистиң кайгамчыктыг херээженнеривиске — соңгулдаларның организакчыларынга сеткилдиң ханызындан байыр чедирип тур, чогум-на оларның дузазы-биле федералдыг соңгулдалар, а ол ышкаш бистиң республиканың төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга база тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалары чогуур деңнелге эртер.

Силер Тыва Республиканың күрүне болгаш хамаарышпас органы — Төп соңгулда комиссиязының шынчы дузалакчызы болгаш бүзүрели болуп турар силер.

Өг-бүлеңерге аас-кежикти болгаш ынакшылды, чаагай кежик-чолду, кадыкшылды күзедивис! Силерниң чаагай күзелдериңер бодараар болзун! Силерге черге чедир мөгейдивис!

Часкы омак-хөглүг хөөнү болгаш бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзедивис!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Сөөлгү шакта

◆РФ-тиң Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар, РФ-тиң Чазааның Даргазы В. Путин Великобританияның Би-Би-Си радиостанциязының корреспондентизинге интервью берген. Россияның удуртукчузу чурттар аразының харылзааларынга хамаарышкан хөй айтырыгларга харылап тура, алызында барып, Россия НАТО-биле чоокшулажып, харын-даа ооң составынга кирип болурун чугаалаан. Ындыг шиитпирниң үнүп келген дөзүн бөгүн кымдаа билбес, чүге дизе бүгү-ле шиитпирлерни В. Путин боду хүлээп алырынга чаңчыккан.

* * *

◆Чечняда байдал нарын бооп артпышаан. Эрткен четвергте Грозный чоогунда Старопромысловск районга чечен дээрбечилер федералдыг шериглериң автоколонназынче халдааш, Москва чоогунда Сергиев Фасад хоорайдан барган омон шеригден 20 кижини өлүрген болгаш 29 кижи балыглаан. Өлген омончуларны чуртунда эккелген болгаш дүүн ажаап, сөөлгү орукче үдээн. Чечен дээрбечилер партизан дайынынче бөгүн, дүүн-даа эвес, 5 чыл бурунгаар шилчээнин даштыкы парлалга дыңнадып турар, а федералдыг шериглер ону эскербээн чүве дег уш-баш чок, кайы хамаанчок чоруп тургаш, мындыг берге байдалга таваржып турарындан түннел кылыр үе келген Сөөлгү болуушкунга хамаарыштыр В. Путин мынча дээн: "Болбаан херек-тир. Мону истепхынааш, буруулуг кижилерге харысалганы онаар апаар". РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды Рушайлонуң түннели база ындыг болган.

* * *

◆В. Путин Ханты-Манси автономнуг округта Сургут хоорайга эрткен чөвүлел хуралга чүве чугаалааш, амгы үеде чурттуң экономиказының мурнунда турар эң-не кол сорулгалар болза, өнчүнүң кандыг-даа хевириниң эдилекчизинге магадыларды бээри болгаш акшаландырышкын дөстеринге дең байдалдарны тургузары болур деп тайылбырлаан.

* * *

◆Дүүн В. Путин бодунуң оралакчылары-биле база дөс яамыларның сайыттары-биле ээлчеглиг хуралды эрттирген. Хурал соонда ол Валентина Матвиенко-биле аңгы чугаалашкан. Санкт-Петербург хоорайның губернатор соңгулдаларынга В. Матвиенконуң киржириниң дугайын аңаа сүмелешкени илерээн.

* * *

◆АКШ-тың күрүне секретары М. Олбрайт Чехияда албан чоруу кылып келген. Ооң төрүттүнген чурту ол. Ынчангаш ону Чехияның президентизинге соңгуур дугайында санал киирерге ойталаан. "Хоржок боор, АКШ-тың президентизи Б. Клинтон ажылындан халашкыже аңаа ажылдаар мен" — деп, ол харылаан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ГРИПП

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Эрткен неделяда Чазак Баштыңының оралакчызы Василий Оюн республикада калбаа-биле нептереп турар грипп аарыынга хамаарыштыр Кадык камгалал яамызының, эмнелге-профилактиктиг албан чериниң ажылдакчылары болгаш өске-даа эмчилер-биле хуралды эрттирген.

Бо удаада болуп турар грипп аарыы онза дүвүрелди болдуруп, аңаа удур хемчеглер алыр кижилериң чугула хайгааралын кичээнгейге хаара тудуп турарын демдеглевес арга чок. Хенертен өскүп келген грипптен аараан кижилериң саны хүнден хүнче көвүдеп турар. Кожууннар төптеринде база Кызыл хоорайда эмчилер дүнхүн чок ажылдап, ылаңгыя дүрген дуза чедирилгезиниң ажылдакчылары элчип-селчип, график езугаар дежурныйлаашкыннарны организастап турар.

Хоорайның эмчилери кожууннар төптери-биле болдунар шаа-биле харылзааны тудуп, ылаңгыя педиатр эмчилерге арга-сүмелерни, тайылбыр ажылын чорудуп турар. Ындыг турбуже, Сүт-Хөл, Эрзин, Кунгуртуг харылзааны үзүп, кандыг-даа дыңнадыглар эккелбейн баар азы 1 неделя озалдадып дыңнадыр таварылгалар бар.

Февральдың сөөлгү он хонуунда грипптиң дүргени-биле өөскээнин барымдаалааш, март 1-ден эгелеп Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин, школаларны түр үеде хагган. Хөй кижилер чыглыр массалыг ажылдарны, янзы-бүрү оюнтоглааларны, маргылдааларны шегледирин доктааткан.

Грипп аарыынга удур эм-таң садарынга Чазактың мурнундан 500 муң рубль көрдүнген турган. Ону чогуур черлеринче үезинде ажыглап, эмнелгелерде, аптекаларда эм хереглээн улустарга херек эмнерни тып белеткээринге чарыгдаанының хыналдазын чорутканын хуралга дыңнаткан.

Грипп аарыы эң ылаңгыя бичии ургларга болгаш кырганнарга таваржып турар. Ооң уламындан грипптен өлген деп үш таварылга илереттинген. Ынчалза-даа ону ылап шын тодарадыры-биле судмедэксперт эмчилериң ажылын күштелдирген

Чимисмаа МОНГУШ.

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ КЫМЫЛ?

Кызыл кожууннуң школочуларының арызынга "Эрниң эрези" деп чаңчылчаан мөөрей Эрбек сумузунуң школазынга болуп эрткен. Бо мөөрей оол кижиниң чараш мөзү-бүдүжүн, угаангыр-сагыңгыры, кадык-шыырааи, чонунуң төөгүзүн, культуразын, чаңчыл-ужурларын сагып билирин сайзырадыр сорулгалыг болуп эрткен.

Эрбек ортумак школазының директору О. Ховалыг байыр чедирип, мөөрейни ажыткан, шимелде кааскалганы школаның башкылары Т. Удумбара, Б. Салчак таарымчалыг кылдыр кылган.

Мөөрейге Кызыл кожууннуң 11 сумуларындан школаларынга тинлекчи болган оолдар киришкен. Эр кижиниң оттук-бижээн азынган, тыва национал идик-хептерлиг 13 эрниң эрези оолдарның оюнтоглаазын, ыры-шоорун, танцы-самын көөрге, тоолдарда кайгамчыктыг маадырларывыс сагындырар чорду.

Дириг аътты шалбадаар биле тыва хүреш мөөрейлери көрүкчүлериң сонуургалын чедип алган. Хүрешке бодунуң чараш, онзагай девиирин, эки хүрежирин Көк-Тей ортумак школазының доозукчу класының өөренникчизи Аян Чыпалай көргүскеш, тускай шаңналга төлептиг болган.

Хөглүг-баштак, каткы-хөглүг мөөрейниң түннелинде, Баян-Кол ортумак школазындан Буян Хөпенчик, Сукпак ортумак школазындан Начын Сарыглар, Эрбек ортумак школазындан Артур Самбуу үшкү черни аразында үлешкеннер. Ийиги черни Терлиг-Хая ортумак школазындан Артыш Оржак алган. "Эрниң эрези-2000" деп атты Кара-Хаактан онгу классчы Буян Дарган төлептин-биле чедип алган.

Аяна МОНГУШ.

Эрбек ортумак школазы.

Амыдыралдың чаяакчылары

МЭЭҢ БЫЖЫГ ЧӨЛЕҢГИИЖИМ

Рынок экономиказы, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер хөрээжен чоннуң амыдыралчуртталгазынга, ажыл-ижинге өскерлиишкиннерни болдурган. Тыванын хөрээженнери чүгле социал-экономиктиг хөгжүлдеде эвес, республиканың политиктиг амыдыралында кол рольду ойнап турар. Күрүне Думазының депутадынга 2 удаа хөрээжен чоннуң төлөөлөри тиилээни ону бүрүү-биле бадыткап турар. Күрүне органнары болур: Тыва Республиканың Чазааның Аппарадында, Дээди Хуралдың ажылдарында, кожуун, суму чагыргаларында эң-не шудургу, төлептиг хөрээженнериң ажылдап турарын канчап демдеглевес боор. Ынчангаш ТР-ниң Дээди Хуралының Социал-политика талазы-биле комитеттиң даргазы Таисья Болустаевна Куулар-биле интервьюну бараалгаттывыс.

—Таисья Болустаевна, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады кылдыр соңгударының мурнунда база-ла харыысалгалыг ажылга чораан болгай силер. Депутат болу бээриңерге, ажыл, амыдыралыңарга кандыг өскерилгелер болу бээрдир?

Барык 25 чыл өөредилге системазынга ажылдап келдим Сөөлгү 10 чылдар иштинде Улуг-Хем, Кызыл кожууннарга өөредилге, кижизидилге айтырыглары эвес, септелге, тудуг, ыяш, хөмүр, аъш-чем хандырылгазы дээш чымыштыг-ла ажылдыг турдум Ол ажылга өөренгеним-даа аажок турду Дээди Хуралга ажылдап келгеш, бергедээшкиннерге баштайгы үеде таваржып турдум, база бир улуг харыысалгалыг, деңнели бедик ажыл херек боор чүве дир Өөренир, мергежир апаар чорду Ам ажыл-ижим шуудай берген, торлур үүлдер чок деп болур.

Үениң нарын, берге айтырыгларын харылап турар комитет-тир. Бир-ле дугаарында, эрге-хоойлу органы болган төлөөде, социал адырга хамаарылгалыг конституцияга үндезилээн хоойлуларны ажылдап кылыры болур Кончуг нарын үүл, бүгү талазы-биле сайгарып кээр. Хоойлунуң кол утказы, онзагай талалары, саң-хөө-биле быжыглаар, домактарны шын тургусканы дээш хөйле орукту, сайгарылганы эрткеш, ам хүлээп алдынар

—Дээди Хуралда Социал-политика талазы-биле комитеттиң даргазыдыр силер. Чуртта, республикада байдал берге үеде эң-не харыысалгалыг, нарын айтырыглар шиитпирлээр комитетти удуртуп башкарары берге-ле боор аа?

—Бо комитетти удуртуру белен-дир деп болбас. Бо хүнде Дээди Хуралдың комитеттеринде чаңгыс хостаткан депутат ажылдап турары кончуг бергеоор-дур. Ажыл улуг, айтырыглар хөй. 4-5 депутаттар доктаамал ажылдап, харылап турган болза, ам чаңгыс депутат ол "чүүктү" харылаар болганы бергедээшкиннерге таварыштырып турар. Доктаамал эвес депутат эштеривиске бодунуң кол ажылын депутат албан хүлээлгезибиле холбаштырып ажылдаары амыр эвес боон турар Бо чүүлдү моон соңгаар өөренип көөр дээрзинге идегээр мен.

—Социал айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле силериң комитедиңер кандыг хоойлулар белеткээнил? Оларның аразындан эң-не кол-колу кандыг айтырыгларга хамааржырыл? Ам кандыг хоойлулар боттарының салымчолун маңаа, белеткелде турарыл?

—Бистиң комитет таварыштыр республикада онза айыыл-халапка таварышкан хамаатыларның социал камгалалынга, аныяктар дугайында күрүне политиказы, өскүс болгаш адаениң хайгааралындан үнген уруглар-биле ажылды чорудары, шээр аарыглардан чонну камгалаары, эртем дугайында хоойлу дээш, элээн хоойлулар хүлээп алдынган. Ам бо чоокку үеде бистиң республиканга хамааты бижилгезиниң ажылын чорудар органнарның ажыл-чорудулгазының дугайында, чоннуң санитар-эпидемиологтуг байдалының дугайында хоойлу төлевилелди бирги номчулгаларны эрткен. Өөредилге, кадык камгалал адырларының ажылын экижидер талазыбиле күрүне программазын база ажылдап кылып турар.

Комитетке кээп турар чагаа-бижиктер, кожууннардан, хоорайлардан келген соңгукчулар черле үзүлбес-тир. Кадык камгалал, өөредилге, культура албан черлериниң бо хүнде "тыныжы" — акшаландыышкынның айтырыглары, бюджеттиң күүселдези дээш, айтырыглар-ла хөй. Оон аңгыда акшашалын, уруглар пособиези, чурттаар оран-сава, аъшчем, эм-тан хандырылгазы база хамааржыр. Өскүс уруглар, ада-иениң хайгааралындан үнген ажы-төл, кырганнар, хоочуннар, инвалидтер, не-чаш, хөй уругларлыг өг-бүлелер, оларга хоойлу езугаар көрдүнген чиигелделериң күүселдези дээш сайгарып турар айытырыгларны бирги чергениң кылдыр көрүп турар мен.

—Дээди Хуралдың сессияларынга силериң илеткел-саналдарыңар тодаргай, билдингир болурундан аңгыда, силер чугаалап турар үүлүңнерни, сайгарып турар айтырыгларыңарны эмин эрттир бодуңарны кылдыр сагышсырап көөр-дүр силер. Ол силерге шаптыктавас бе?

—Кылган ажыл-ижимни бодумнуң бүгү сагыш-сеткилимден "аарып" эрттирер кижи мен. Кады ажылдап чораан эш-өөрүм, чоок кижилерим билир. Эмин эрттир чоок кылдыр алыры чамдык таварылгаларда кадыкшылга хоралыг болбайн аав. Ынчалза-даа амыдралда, ажыл-иште белен чүве чок, ол бүгүнү бодунуң күш-ажылы, кызымаккай, шудургу чоруу-биле чедип аар. Сагыш-сеткили аарып, дүвүреп чоруур кижилериниң ажыл-хөрээ түңнелдиг, амыдыралдың, ажыл-иштиң шимчедикчилери боор.

—Таисья Болустаевна, депутаттың чымыштыг ажылы-биле чергелештир өг-бүлениң хөрээжен ээзи, уругларыңарның авазы, өөңөр ээзиниң эргим эжи болуп артар үүле-хүлээлгеңерни канчаар күүседип чоруур силер?

—Ийе, ажыл-ижим чымыштыг. Улуг-хүн, дыштанылга чок, үе-шак барымдаалавайн ажылдаар болза, ынчан бүгү-ле ажыл-хереги чогудуп, оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар, концерттер, чогаадыкчы кежээлерге четтигип болур. Үениң базымы, судалыбиле ажылдап чурттаарын кызыдып чоруур мен.

Өг-бүлем—мээң быжыг чөленгиижим, камгалакчым. Өөм ээзи бүгү назынымда мээң школалар кезнир, сургакчылаар, орай кежээге дээр ажылдаар харыысалгалыг ажылымны билип дузалажыр, деткип чоруур кижи. Ийи кызым—мээң өөрүшкүм, чоргааралым, аас-кежиним. Иехерээжен кижи болганымда, өг-бүленив ажы-чемин, үүле-хөрээн черле багай эвес кылып, күүседип чоруур мен санап чоруур мен.

—Силер-биле чугаа Март 8-тиң бүдүүзүнде болуп турар болганда, республиканың хөрээжен чонунга үүнү күзээр силер?

—Бо кайгамчык частың байырлалы бүгү бойдус частып, оттуп, дирлип турар үеде хөрээжен чоннуң байырлалы болганы кончуг онза, таарышкан, хөрээжен кижиниң овур-хевири-биле үүлдеш. Ынчангаш, эргим авалар, энелер, угбалар, дуңмаларга сагышсеткилиңер ажык, чырык, чаагай-чараш, буянныг болзун деп, ажыл-ижиңер бүдүп, чогузун дээш, албодуңарга аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, идегелди, бүзүрелди, ынакшылды күзедим.

—Силериң бо ажылыңарга үре-түңнелди күзеп, хөрээженнер байырлалыбиле байыр чедирбишаан, интервью бергениңер дээш четтирдим.

Дакан-оол ОНДАР.
Кызыл хорай.

УЛУГ ИДЕГЕЛ-ДИР

Чоокта чаа ТР-ниң Дээди судунуң даргазы кылдыр Надежда Чычаан-ооловна Күжүгет соңгуттурган. Ындыг улут харыысалгалыг албан чериниң удуртукчузу — хөрээжен кижи. Ол чаа онзагай болуушкун. Аңаа ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ужуражып, байыр чедирген. Ам Надежда Чычаан-ооловнаның чаа ажыл-хөрээн номчукчуларга таныштырары-биле бистиң корреспондентивис оон интервью алган.

— Надежда Чычаан-ооловна, Дээди суд даргазының албан-хүлээлгезиниң дугайында чугаалап берип көрүңөрем.

— Дээди суд даргазы кижиниң дорт кылыр хүлээлгелери: ук албан чериниң ажылын уштап-баштаары, удуртуру, суд коллегиялары-биле болгаш кадрлар-биле ажылды чорудары, Дээди судка кээп турар кеземче херектериниң хыналдазын хайгаараары, хынаары, онза аар херектер-биле таныжып, олар-биле суд ажылын чорудары дээш, ажылдар-ла хөй.

— Дээди судтуң иштики ажылы кандыг адырлардан тургустунганыл?

— Бистиң Дээди судта үш суд коллегиязы ажылдап турар. Бирги суд коллегиязы кожууннарда суд органнарындан болгаш Кызыл хоорайның улус судундан келгилээн хамааты херектерге хамаарыштыр хомудакчыларның негелделерин өөренип көөр, ук херектерде судьяларның үндүрген шиитпирлерин хынап, хоойлу хажыдыышкынының бар-чогун илередир хүлээлгелиг. Ийиги суд коллегиязы база-ла кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан келгилээн аар эвес (2-ги чергениң) кеземче херектериниң шииткелдерин хынаар.

Үшкү суд коллегиязы аар (1-ги чергениң) херектербиле ажылдаар болгаш оларга хамаарыштыр суд истелгезин чорудар хүлээлгелиг Ынчангаш коллегия бүрүзүнде алды судья ажылдап турар. Ниитизибиле Дээди судта 17 судья бар.

— Эрткен 1999 чылда Дээди судтуң кылып чоруткан ажылдарының түңнелдери кандыгыл?

— Эрткен 1999 чылда Тыва Республикага суд органнары 4794 кеземче херектерин, 8908 хамааты херектерин сайгарган. Оларның иштинде 78 аар херектерни Тыва Республиканың Дээди суду көрген. Оон ынай чоокта чаа бо 2000 чылдың февраль 17 де Тыва Республиканың Дээди судунуң 1999 чылда кылган ажылын түңнээн хурал болган Аңаа эки ажылдаан суд органы дээш Улуг-Хем кожууннун суд коллегиязын шаңнаан (даргазы О Л-С Салчак). Эң эки шынарлыг суд истелгези дээш Кызыл хоорайның улус судунуң судьялары: А. К. Оюнну, Б Ш-К. Кочаганы, Б. И. Бачылайны, М. Н. Чикашованы, Р. Д-Н. Соянны, Кызыл кожуундан Л. В Доржатпааны, Дээди судтан аар херек көөр судьялар: Валентина Доржуевна Кууларны, Роман Кордупович Монгушту, 2-ги чергеге хамаарышкан херек көөр судьялар Елена Халарбаевна Оттух-оолду, Галина Кенденовна Донгакты, Алекмаа Анай-ооловна Салчакты мактап шаннаан. Олар кеззеде шын, чөптүг шииткел дээш ажылдап чоруурлар.

— Суд органнарында чаргы чарар судьялар база ажылдап эгелээн болгай. Оларның ажыл хүлээлгелери кандыг болурул?

— Чаргы чарар судьялар дугайында тускай хоойлуну Тыва Республикага 1999 чылдың сентябрь 28-те хүлээп алган. Чаргы чарар судьяларның кол хүлээлгелери — хамааты болгаш 2 чыл чедир хосталгазын казып шиидер үүрмек кеземче херектерин көөрү. Колдуунда олар хамааты херектерге суд истелгезин чорударлар. Амдыызында Тыва Республикага 13 чаргы чарар судьялар ажылдаар деп доктааткан. Оларның 5-и Кызыл хоорайга, артканнары кожууннарга ажылдаар. Чаргы чарар судья 25 хардан өрү назылыг, дээди эртемниг, суд органнарынга ажылдаан 5 чыл чедир стажтыг болур. Ынаар ажылдаарда, ыяап-ла квалификациязынга шылгалда дужаар.

— Сөөлгү чылдарда аар кем-хөрек үүлгедиишкиннериниң кандыг хевирлери колдап турарыл?

— Ажык-кончаа дээш өлүрүүшкүннер хөй бооп турар. Чижээ, кежээ орайтай бергенде, пассажирлер сөөртүр такси чолаачыларының тынынга чедер, оларның машиналарын хунаар чоруктар бар апарган. Оон ынай арага ижип алгаш, анаа-ла араатанзып, ийи-үш хамаатының суг амы-тынынга чедип каар таварылгалар бар. Судья хөрээжен кижи бодунуң оглунуң үүлгеткен хөрээн чажырар дээш, ИХЯ-да ажылдап турар төрелдери-биле кеземче хөрээ оттурган документини оорлап узуткап, бир херечини сугта дүжүрүп өлүрүп, ол херекти истеп турган шагдаа ажылдакчызын өлүмнүг байдалга чедирип турган таварылга база бар. Ынчап кээрге, республикада байдал берге.

— Бодуңарның амыдыралыңар дугайын чугаалап көрүңөрем, Надежда Чычаан-ооловна.

— Интеллигент өг-бүлеге төрүттүнген мен. Ачам Чычаан-оол Филиппович Бады-Сагаан бүгү назынында федералдыг айыл чок чорук албанының шугумунга, авам Любовь Чүдек-ооловна Бады-Сагаан "Шын" болгаш өске-даа солуннарга корректорлап ажылдап чораан. Бодум 1971 чылда школа дооскашла, суд органнарынга секретарьлап, очулдурукчулап ажылдап эгелээн мен. Оон Иркутскиниң күрүне университединче кирип алгаш, ону дооскаш, судьялап, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарга суд даргалап чордум. Уруум база суд органында ажылдап чоруур...

— Март 8 бүдүүзүнде Дээди судтуң ажылының, кады ажылдап турар эш-өөрүңнериң дугайында чугаалап бергениңер дээш четтирдим. ТР-ниң Дээди судунуң даргазының бедик болгаш харыысалгалыг албан-дужаалынга томуйлаттырганыңар дээргө, Силерге улут идегел, бүзүрел деп саналар-дыр мен.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

БАШТАК ЧАҢНЫГ

Бо аныяк башкыга ужуражы бергеш, ооң-биле ажыт чажыт чок хөөрежип олура, алыс чуртуң кайдал, ада иениң алыс ук-дезү чүү улузул деп ийи айтырыг салган мен Ол аажок чазык хүлүмзүрүй каапкаш, мынча деп баштактанып кагды:

—Оо, ырак ырак. Моон көзүлбес. Мээң төрээн булуңумну бедик даглар дуглап алган Мен хөөкүй оон үнге-ле үр апарган Ужуп үнген уямны уттуп алган кижи-дир мен ийин—дей каапкаш, ол бир ле чажыт бодалга чагырты берди Оон ол та канчаары ол ийик, каттыра каапкаш, немеп кагды

—Баштактаны кааптым Эткен сөстерим эгидип алыйн. Авам күжүр мени Чөөн-Хемчик кожуунда онзагай, каас-чараш чурумалдыг оран — Бажың-Алаакка божаан. Амыдырал-чуртталгаже ак оруум оон ужукталып үнген чүве. Алыс бодум өг-бүлемниң дөрт дугаар уруу мен Бажың Алаак ортумак школазынга алдыгы классты дооскаш, амыдыралым аайы-биле улаштыр Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип кирдим. Ада ием база-ла ол суур чурттуг улус чүве. Хомуданчыг чүве, ачам аныяндa-ла авамдан, бистерден, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Авам хөй чылдарда хой кадарып чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген Ам мээн-биле чурттап олурар. Меңээ, мээң оглум, кызымга өөкдөмек болуп чоруур.

Аныяк башкының амыдыралчы намдарының кезик-чамдыы-биле ынчаар таныжып алдым. Ону Белекмаа Хевек-ооловна Монгуш дээр. Белекмаа бичиизинден тура-ла, өдечара аажылыг, ынчангаш-ла ындыг турган боор, эш-өөрү эптиг-ле ону класс даргазынга соңгуп алыр турган. А Кызылга келгеш, чылдың-на клазының комсоругу бооп, үргүлчү-ле удуртур-башкарар ажылдан, үнелел, идегелден үнмейн келген. Алыс боду тывынгыр, сагынгыр, тыппазы чок кижи болгаш аңаа кандыг-даа даалга онаап кааргa, ак сеткил болгаш бедик харыысалга-биле күүседип каар. Оон бодунга негелделии ындыг.

Чылар шуужуп эртип-ле турган Ол Кызылдың 2 дугаар ортумак школазын дооскаш, өөредилгезин найысылалга уламчылаан. Анай кара чажындан турала бичии оолдар, уругларны чаптаар, эргеледир, оларнын-биле ойнаксаар, чугаалажыксаар кижизиг болгаш төлептиг чаңының аайынга чагырты бергеен ол ыйнаан, Белекмаа Кызылдың педагогика институдунуң эге класстар факультедин шилип алгаш, ону 1992 чылда чедиишкинниг дооскан. Башкы ажылының баштайгы чылдары аңаа белен эвес болган Ынчангаш ол дуржулгалыг башкыларның арга-сүмезинге даянып, билдинмес үүлдерни олардан айтырып ап чораан. Алызындан ажык, өде-чара чаңныг болганыбиле бергелерни ол чоорту ажып эртип, эш-өөрү башкыларның хүндүткелин, үнелелин чаалап апкан.

—Сээн ажылыңның кол үндезини үдел, шаг-үениң өскерилгени-биле өөредилге программазында чаартылгалар көстүп келген, башкылаашкын ажылының методиказы аңаа чагырты берген ышкажыгай—деп Белекмаа Хевек-ооловнадан база бир айтырыг салдым.

—Экономиктиг эде тургузуушкуннарнын чалгыы бистиң республикага келгени-биле кады школаларга өөредилге системазын эде көөр, чаартыр ажылдар кылбарып эгелеп турда, бо Кызылдың №11 дугаар ортумак школазынга ажылдап киргеним ол. Аныяк кижи болганымда, ону бүрүү-биле хүлээп ап, чогум-на чогаадыкчы чорукту чедип алыр, кичээл бүрүзүнге тывынгыр-сагынгыр болуп, бирээзи өскезинден оранчок ылгалдыг болурун херек кырында боттандырар сорулганы салган мен. Ол күзелим боттанып чоруур. Оон аңгыда кол үүл болза, өөреникчи бүрүзүнүң аажы-чаңы, сонуургалын, өг-бүлезиниң байдалын, ада-иези-биле харылзаазын билип алыры чугула. Бодум хуумда өөреникчилерни эки, багай деп ылгай көөр хөннүм чок. Кандыызынга-даа чаңгыс аай кичээнгейлиг болурун кызыдып чор мен.

Даштындан көөрге, шилгедек мага-боттуг, ортумак сынныг көстүр аныяк башкы кончуг чугаакыр, чазык кижи болду Ынчангаш оон хууда сонуургалын база айтырган мен "Байыр-найыр хүннеринде эш-өөрүм-биле чыглы бергенивисте, азы өөм ээзи-биле бир эживистиң төрүттүнген хүнүнге чалатканывыста, кудадойга барганывыста, ырлап, танцылаарынга ынак мен. Баштак чаңым ынчан база көстү бээр. Хөглүг, омаам киткеп келир Аажы-чаңым шуут-ла авам олчаан кижи мен—деп харылааш, каттырып каар чаңын салбады.

Белекмааның авазы Александра Амыр-Мендиевна, шынап-ла, онзагай иелериң бирээзи кижи чүве дир. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң "Искра" совхозунга хөй чылдар дургузунда хой кадарган. Күш-ажылчы көргүзүглери чылдын-на эки болуп келгениниң, оон аталдары чүгле кожуунга эвес, а республикага бедик турган. Аныяндан турала, ажылдың аар, бергезин кылып өскен кижи болгаш ажы-төлүн эки аажычаңга, төлептиг мөзүбүдүшке кижизитпишаан, төрээн совхозунга чыл санында хөй хураганны өстүрүп берип чораан. Оон ол кызымак чоруу бедин-биле үнелеткен. Александра Амыр-Мендиевна Монгуш Кызылга эрткилээн малчыннар Наадымынга чылдын-на киржип, хүндүлел бижиктер, өртектиг барааннар-биле шаннаткылаан. Авазының ажыл-ишчи бүдүүн уруглары салгап ап, боттарының шилип алгылаан мергежилдериниң аайы-биле ак сеткилдиг, эш-өөрүнге, коллективинге хүндүткелдиг ажылдап, чурттап чоруурлар. Аңаа бир көскү чижек — Белекмаа Хевек-ооловнаның амгы башкы ажылы ол.

Ажыл-херекчи аныяк башкы өг-бүлезинге, ажы-төлүнге үлегер-чижек бооп чоруур. Бо хүннерде ол мугур харлаан хүнүн демдеглеп эрттирген. Аалчылары—эш-өөрү, чоок төрелдери аңаа аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзеп, ак орукту башкыга алгап йөрээн.

Андрей ИРГИТ.
Кызыл хоорай.

Бир дугаар маадыр тыва хөрээжен

Бай-Тайга кожуунну Көп-Сөөкке "Тиилелге" колхоз үндезилеттинип тургустунгаш, чаа-ла он чыл чедип орган. Бо кыска үениң дургузунда колхозка кирген көшкүн чораан араттарның амыдыралчуртталгазы чаартынып, тудуг, мал болгаш чер ажылы элээн хөгжүй берген. Мал өстүреринге таарымчалыг оран болганы-биле, ылаңгыя хойнуң баш санын көвүдедиринче, продуктулуун бедидеринче, уксаазын экижидеринче улуг кичээнгейни салган. Ажылды чогуур деннелге организастанындан хойжулар көргүзүглерин экижидип шыдаан. Үрүле Шыыраповна Кандан чаш хураганнарны менди доруктурар, хойнуң баш санын өлүрүп чидирбейн камгалаар, шынарлыг хөй дүктү кыргып алыр талазы-биле чылдың-на шылгарап турган. 1959 чылда малчын чүс баш төрүүр хойга онааштыр 160 хураганны менди доруктурган, бир хойдан-на 3,3 кг дүктү кыргып алган. Ынчангаш Тыванын хойжуларының ортузунга чарышка шылгарап үнген.

Хойжунуң күш-ажылчы чедиишкини бедин-биле үнелеткен. Делегейниң хөрээженнер хүнү—Март 8-тиң 50 чыл болган оюнда, 1960 чылдың март 7-де ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы-биле Үрүле Шыыраповна Канданга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Тыванын төөгүзүнде мындыг улуг шаңналды алган бир дугаар тыва хөрээжен кижи ол. Бо дээрге өөрүшкүлүг болгаш уттундурбас болуушкун-дур.

Маадырның Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин тыпсырынга турасказаткан хөй кижи киржикчилиг байырлыг хурал апрель айда колхоз төвү Кызыл-Даг суурнуң клувунуң чанынга кудумчуга болган. Кызылдан, кожууннардан, сумулардан Маадыр хойжуга байыр чедирер дээш келгеннер эндерик.

С. К. Тока бедик шаңналды Ү. Ш. Канданга өөрүшкүмаңнайлыг тывыскаш, Маадырга улам эки ажылдаарын күзеп, оон салгакчылары, үлегер-чижээн эдергеннер Тывага хөй болурун алгап, йөрээп турганын ынчан дыннаанымны ам-даа утпаан мен. Шынап-ла, оон үлегерин эдерип, соон салгааннар хөй болган. Үрүле Канданның ажылдап турганы колхозка, соонда совхозка безин мурнакчыларның саны көвүдээн. Көп-Сөөктүң мэлчыны Херелмаа Күжүгет Күш-ажылдың Кызыл Тук, "Хүндүлелдиң Демдээ" орденнер-биле шаңнатканы, Россия Федерациязының көдээ ажылагыйының алдарлыг ажылдакчызы атты чедип алганы чаңгыс чижек безин орта барымдаа болур. Республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болганнар, Чазактың орденнер, медальдары-биле шаннатканнар көвүдээн.

Социалист Күш-ажылдың Маадыры атты Ү. Ш. Канданга тывыскандан бээр мугур 40 чыл болганын бо хүннерде демдеглеп турар.

Үрүле Шыыраповна Кандан — он уругну божааш, өстүрүп кижизиткен Маадыр ие. Ынчангаш ийи дакпыр маадыр болуп турар. Шак ындыг кижилер Россияда ховар-ла. Оолдар, кыстары ада-иезин дөзеп салгаан ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг кижилер болган. Уругларның ачазы Салчак Кандан орденниг алдарлыг малчын чораан. Сураглыг малчыннар Канданнарның кайызы-даа бистиң аравыста чок. Оларның хөрээн уруглары, оларның уруглары уламчылап чоруурлар. Улуг-оол, Кара-оол, Хеймер-оол, Минченмаа Канданнар мал малдап, оларны өстүрер дээш кызымак ажылдаар, соруктуг ада-иезин дег кижилер болганнар. Өскелери улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедиишкиниг ажылдап, өгбелериниң алдар-адын сыкпайн чоруурлар. Эки кылган ажыл—элеп читпес алдар деп чүве ол-дур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЗЫРААН МАЛЫ ЧУРТТАЛГАЗЫН КААСТААН

Өвүр черниң каас-чараш булуңнарының бирээзи, сураглыг аржаан Улаатайны кым дыннаваан деп. Ол аржаанның чанында Аксы-Туругда арат ажыл-агыйлыг Сай-оол Куртуевич Куулар, өөнүң ээзи Сара Андреевна Балдан олар мал-маганы чинлээн, манчы-хуужуру бурулаан, саарлып, сайгарлып, рыноктуң ырмазын сый теп чурттап орарлар. Ажылишчи улустарның аалкоданының девискээри безин арыг-силиг көстүр. Аалдың ээлери 55-ки артты ажыр база-даа берген болза, аныяксыг көстүрлер.

Сара Андреевнаны Өвүр кожуун туржук, республикада безин таныыр, билир кижилер кайы хөй. Финансист деп мергежилди тергиин эки билир, дуржулгалыг, салым-чаяанныг саң-хөөчү-ле болгай. Сара Андреевна 1960 чылда Хандагайты ортумак школазын тергиин эки дооскан. Чүгле черчениеге дөрттүг болган. Бодум ол үелерни эки билир мен, черчение эртемин та кончуг үнелеп турган чүвези, янзы-бүрү циркульдар тудуп алгаш, бир-ле инженер-конструкторлар ышкаш, данны атсы шыйдынып, чүүл-бүрү эриил, демирдес, дүрзү-хевир суйбап ора хонар чүве-ле болгай.

Андреевнадан алдын медаль ынчаар "астыгып" чоруй барган.

Новосибирскиниң садыгкооператив техникумун, Иркутскиниң партияның дээди школазын дооскаш, күш-ажылчы базымын саң-хөө-биле эгелээн. Кожуунну хереглекчилер ниитилелинге, "Коммунизмче орук" колхозка, кожууннуң саң-хөө килдизинге кол-кол бухгалтерлеп, эргелекчилеп, план комитедин даргалап, экономиктиг билиглерни улам хандыр шингээдип ап, ол үеде районга шыырак билиглиглерниң бирээзи апарган. Ол коммунистиг дижир үеде эки тускай мергежилдиг кижилер кадрлар айтырыы дээн соонда, аай-дедир булгап кааптар чүве-ле болгай. Сара Андреевна ону база оюп эртпээн, политиктиг ажыл-биле сегиржип ап, кожууннуң хөрээжен чонунуң ортузунга ажыл чорудар килдис эргелекчизи, райкүүском, райком секретары дээш, оонак-саанак хөй-ниити ажылдарын шыдаар шаа-биле чүктеп келген. Оон-биле катай эки-даа, багай-даа чугааны дыннап чораан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге дээр база бир чымыштыг, харыысалгалыг ажыл—үндүрүг инспекциязының килдис эргелекчизинге ажылдаан. Ынчалдыр ол саң-хөө талазы-биле шыырак билиглиин каяа-даа бадыткап шыдаан. Ол саң-хөө шугумунга барык 38 чыл ажылдап келгеш, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, бодунуң күш-ажылчы базымын оруктап берген удуртукчу даргаларын утпайн, оларын хүндүткелбиле сактып чоруур.

Сара Андреевна Балдан кожууннуң кайы-даа шугумунга ажылдап чорааш, бодунуң билиин профессионал деннелге чедир көдүрүп, Новосибирск, Красноярск, Ленинград, Калуга, Владивосток хоорайларга өөредилге курстарын эртип, улуг хоорайларның сан-хөө байдалыбиле таныжып, немелде билиглерни чедип алгылаан. Ынчаардагы партия үезиниң хөй-ниитичи дижири уран чүүл, спорт, сиген-ширбил, өдек-кыштаг шефтери, хөрээженнер ажылы, школа амыдыралы дээн чижектиг хөй-ле ажылдарның идепкейлиг организастакчыларының бирээзи.

Хөрээжен кижиге бойдустан чаяаганы өг-бүле ажылынга база-ла салымныг кижи болган. Уран-шевер, аргыттынар, дааранар, ногаачимис өстүрер. Мал-маган тудар, бажын-балгат шеверлээр ажылдарны кынчыктырбас. Амыдыралдың кадыгберге-даа үелеринде "ажыгсуг" амзап көрбээн. Бодунуң чонунуң ортузунга хүндүткелдиг, өскүс-чавыс дуңмаларының ийи дугаар авазы. Оларын кижилер кылдыр кижизидип, чагыгсөзүн берип, амыдыралдың делгем оруунче аъткарып каан. Малчын уктуг болгаш, оон бодунуң уруглары мал ажылын кончуг эки билир болгаш өгбелериниң буянныг ижин уламчылавышаан.

Амгы үеде Сай-оолдарның өг-бүлези шээр болгаш бода малды өстүрүп, продукциязын чонга саарып, рынок экономиказының быжыг туружунда теп алган, аржаан-суглуг Улаатайын алгап ырлап чоруурлар. Назын дөгүп орза-даа, Сай-оолдар азыраан малының соондан кайын чыда каар деп. Бо үеде тыва кижини **малыбиле чери азыраар,** үениң негелдези база ындыг. Ынчангаш оларның чымыштыг ижин каш чүзүн азыраан малы каастап, тодуг-догаа амыдыралын бадыткап турары өөрүнчүг.

Николай ООРЖАК.
Өвүр кожуун.

1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Отчедунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ)

ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) 1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чугаалажып көргеш, Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазы экономиканың болгаш социал адырның ажылдаарынга таарымчалыг байдалларны тургузарынче, принципиалдыг айтырыгларны Россия Федерациязының Чазаанга, федералдыг яамыларга, ведомстваларга шиитпирлеп турар үеде республиканың эрге-ажыктарын камгалаарынче, политиктиг турум байдалды хандырарынче угланып келгенин демдеглеп тур.

Тыва Республиканың Чазааның, ооң структуларының, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының ап чоруткан ажылының түңнелинде, 1999 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур көрген хемчеглери бадыткаттынган. Девискээр аайы-биле ниити продукт 1998 чылга деңнээрге, 2,4 хуу өскен, үлетпүр продукциязы 10 хуу өскен. Материал-техниктиг баазаны хевээр арттырган, амыдырал-хандырылга адырларының, социал бүгү адырның турум ажылдаарын хандырган.

"Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчудар болгаш республика бюджединиң орулгалыг кезээн турум өстүрөринге байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглер дугайында" Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да № 1045 доктаалынга дүүштүр 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң федералдыг тускай сорулгалыг программазының телевилелин ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының Чазаанга бадылады-биле киирген, ында тус черниң бойдус болгаш куш-ажыл курлавырларының баазазында ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартыр болгаш чаа күүчүлерни тургузарынче угланган төлевилелдерни киирген

Тыва Республиканың Чазаа күүрүне болгаш муниципалитет албаның кадрларын шынар талазы-биле чаартырынче, оларның мергежилин бедидеринче угланган тодаргай ажылдарны чоруткан, ынчалза-даа кадр политиказы ниитизи-биле улут өскерилбээн Күүсекчи чурум куду бооп хевээр арткан. 1999 чылда республика Чазаа 1225 доктаалдарны хүлээп алган, оларның күүселдези дээш чогуур контрольду тургуспаан

Отчеттуг чылда Тыва Республиканың Чазаа "Тыва Республиканың Чазааның дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга чөрүштүр долу эвес состав-биле ажылдап келген. Чижээ, кол яамыларны — Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде, Ниити болгаш профессионал өөредилге яамыларын хүлээлге күүсеткен сайыттар удуртуп келген. Мындыг байдал ук яамыларны баштаан сайыттарның ажылының шынарынга салдар чедирген. Кызыл хоорайның башкыларының үр үедеги ажыл соксадыышкыны Өөредилге яамызының ажылдап шыдавазын көргүскен.

Тыва Республиканың Чазаа социал-экономиктиг хөгжүлдени акшаландырарын хандырар, бюджеттиң чедишпес чоруун кызырар хемчеглерни алган. Республиканың быжыглаан бюджединиң эге хемчээли орулгалар талазы-биле 746,7 млн. рубль, чаргыдалдар талазы-биле 915,7 млн. рубль турган. Чыл дургузунда федералдыг бюджеттен сан-хөө дузаламчызы кылдыр 286,1 млн. рубль кирген. Хууда орулгалар-биле кады быжыглаан бюджетче 1046,1 млн. рубль кирген.

Республиканың быжыглаан бюджединиң хууда орулгаларын 106,1 хуу күүсеткен, азы 189,9 млн. рубль болган. Кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның бүгү бюджеттеринче хууда орулгалар киирер планнарны күүседирин хандырган. 1998 чылга деңнээрге, 1999 чылда республика бюджединче үндүрүглер киирилдезиниң ниити түңү 17,3 хуу өскен.

Быжыглаан бюджеттиң орулгалары өскениниңден ТР-ниң Чазаа баштай бадылаан көргүзүглерге бодаарга, социал чаргыдалдарга акшаландырыышкынның хемчээлин элээн улгаттырган. Республика бюджединден муниципалитет бюджеттеринге сан-хөө дузазы кылдыр 581,6 млн. рубльди азы 1998 чылдаазындан 212 млн. рубльди хөйнү үзүп берген.

Бюджет адырының ажылдакчыларының шалының төлээринге болгаш өрелерин дуглаарынга 505,7 млн. рубльди, азы 1998 чылдаазындан 171,9 млн. рубль хөйнү берген. Албан черлерин акшаландырарынга. өөредилгеге — 64,9 млн. рубль, кадык камгалалынга, күш-культурага — 46,5 млн. рубль, культурага — 7,6 млн. рубль, социал адырга — 24 млн. рубль хөйнү берген.

"Хоочуннар дугайында", "Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында" федералдыг хоойлуларны боттандырарынга, четпес хандырылгалыг өг-бүлелерге дуза көргүзеринге (ооң иштинде эмненириңге болгаш бензин садарынга) ниитизи-биле 10,9 млн. рубльди аңгылап берген. Ынчалза-даа бо хемчеглер хереглелге ам-даа четпес, үстүнде айыткан хоойлуларны долу күүседир арга чок болган.

Бюджет чээлизиниң талазы-биле өрелерни 310,5 млн рубльден 169,5 млн. рубль чедир кызырган. Бюджеттиң кредитор өрезин 83,3 млн. рубльге кызырган.

Республикада ажылдап турар банкыларның болгаш филиалдарның акша операцияларының хемчээли 19,3 хуу өскен. Чээли албан черлери 65,7 млн. рубльди чээлиге берген. Чыл дургузунда туда акша саарылгазы 47,2 хуу өскен, азы 2248 млн. рубль болган. Ниитизи-биле республиканга банкылар кассаларынче акша кирери 40,7 хуу өскен, азы 437 млн. рубль болган.

Ооң-биле кады республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш сайгарлыкчыларының ажыл-агыйжы идепкейин деткииринге банк системазының ролю чавыс бооп арткан. Банкылар колдуунда-ла КЧМ садып алырынга, саарылга хөреңгизин долдурарынга кыска хуусаалыг чээли бээринге өйлежип келген. "Тыва Республиканың Улус банкызы" акционерлиг банкыны тургузары саадаан

Республиканың хууда орулга баазазын улгаттырар айтырыг хевээр арткан Бюджеттин ниити орулга кезээнге хууда орулгаларның үлүү өспээн болгаш үгле 18,2 хуу, азы 1998 чылдаазындан безин эвээш болган.

Ооң аңгыда 1999 чылда бюджет хөреңгизин чогуур сорулгазынга ажыглавайн турган барымдаалар бар Ыналдалар түңнелдерин езугаар алырга, ниитизи-биле 51,7 млн. рубльди соора чарааны илерээн, ооң иштинде республика бюджединден 7,1 млн. рубльди, Кызыл хоорай бюджединден 19,8 млн. рубльди өскээр чарыгдаан

1998 чылдың сан-хөө кризизи республика экономиказының амыдыраар аргазын хандырар тодаргай хемчеглерни боттандырарын саадаткан. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Чазаа үлетпүрүң база адырларын хөгжүдеринче угланган хемчеглерни алган.

Үлетпүр продукциязын бүдүрери 10 хуу өскен. Алдын тывыжы 20,4 хуу, хөмүрдаш — 12,1 хуу, арга-арыг продукциязы бүдүрери — 19,2 хуу өскен. Далган бүдүрерин 1,8 катап, вино-водка кылыгларын — 6,4 катап, балык продукцияларын —1,5 катап, консервилер бүдүрерин — 2 катап өстүрген.

1999 чылда республиканың акшаландырыышкын программазын 18,9 млн. рубльге акшаландырган, бо дээрге 1998 чылдаазындан 23,5 хуу хөй болган. Республикага ажылагый болгаш социал ужур-дузалыг объектилерни ажыглалга киирген. Оларга Каа-Хемни кежир көвүрүг, "Сименс" телефон станциязы, дүк аргыыр цех, Кызыл хоорайда туткан ийи чуртталга бажыңы хамааржыр.

1999 чылда одалга-энергетика комплекизин техниктиг эде дериириңге, септээринге, тударынга акшаландырыышкын программазын 20,7 млн. рубльге боттандырган. Ооң түңнелинде одалга-энергетика комплекизи республиканың одаар түүлге, энергетикага хереглелин колдуунда хандырган.

Ынчанмыже чамдык адырларга чедиишкиннер турзадаа, экономиктиг байдалды үндезини-биле экижидери бүтпээн.

1998 чылга деннээрге, үлетпүрнүң улуг болгаш ортумак 47 бүдүрүлгезиниң 31-и бүдүрүлге хемчээлдерин кудулаткан.

1998 чылда Кызылдың алгы заводу, Тываның машина тудуунуң заводу, "Тыва даг-дүгү" комбинат бүдүрүлге хемчээлдериниң өзүлдезин чедип алган турган, олар 1999 чылда продукция бүдүрерин дыка кызырган. Тодаргайларга, Кызылдың алгы заводу продукция бүдүрерин 62,2 хуу, Тываның машина тудуунуң заводу — 21,1 хуу, "Тыва даг-дүгү" комбинат — 42,7 хуу кызырган. Тыва Республиканың Чазааның талазындан бо бүдүрүлгелерге сан-хөө дузаламчызын көргүзүп, дашкаартан эргелеп-башкарылганы организастап ажылдаанының түңнелинде, оларның экономиктиг байдалы үүгээртээн.

1998 чылда Кызылдың эзт комбинадынга күрүне деткимчезин көргүссе-даа, ук бүдүрүлге 1999 чылда эзтти 46,8 хуу, колбаса кылыгларын 29,8 хуу күүсеткен.

Отчеттуг чылда аъш-чем продукциязы бүдүрерин Кызылдың хлеб комбинады 2,2 катап, "Макарон үлетпүр" күрүне бүдүрүлгези 2,3 катап, "Сүт" акционер ниитилел 2,8 катап эвээжеткен.

1999 чылда аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери продукцияны 6,3 хуу өзүлделиг бүдүрген. Ол өзүлдени колдуунда далган, бараанныг балык болгаш водка бүдүрери-биле чедип алган. 1999 чылда мал чеми бүдүрер үлетпүр бүдүрүлге хемчээлин 28,5 хуу кудулаткан.

Федералдыг бюджеттен хөреңгиниң эвээш кирип турарындан, хууда орулгалардың эвээжинден чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелеринде байдал нарын бооп арткан. Сут-хандырылга болгаш канализация четкизиниң элээшкини 94 хуу, электри четкилериниң — 69 хуу четкен.

Чазактың Отчедунда чуртталга тудуу өзүп, 1999 чылда 21,4 муң дербелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга кииргенин айтып турар-даа болза, ооң темпизи дыка куду бооп турарын демдеглээр херек. Кызыл хоорайда амгы үеде 70 чылдардан бээр бажың оочуру манаан кижилер хөй. Эрткен чылын элээн каш бажыңны ажыглалга киирзедаа, айтырыг чидиг бооп артпышаан.

1998 чылга деннээрге, транспорт бүдүрүлгелериниң кол көргүзүглери экижээн. Транспорт ачы-дузазы чедирери экижээн. 1999 чылда транспорт инфраструктуразын хөгжүдеринге 1,5 млн. рубльди үзүп берген. Ынчанмыже эргилде чаартылга болбаан

"Тываның агаар оруктары" АН берге байдалда хевээр. "Бедик бүдүрүкчүлүг коллективти тургузар, күш-ажылды эки организастаар чаа системаны тургузарын уламчылаан" деп Отчетта айыткан. Ынчанмыже коллектив бүдүн неделяда долу ажылдавайн келген, рейстниң саны кызырылган, ажылдакчыларга шалыңны төлевейн турар, ажылдакчыларга төлевир чок шөлээ бээрин практикалап турар.

Хем транспортунуң көргүзүглери баксыраан, суг оруу-биле 600 тонна чүүктерни сөөрткен, бо дээрге 1998 чылдың деннелиниң 35,3 хуузу-дур. Кол хөреңгилериниң элээшкини 47 хуу болган.

Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдагы Отчедун чугаалажып турар үеде республиканың кол адырларының бирээзи— агроүлетпүр комплекизинде берге байдалга хамаарыштыр эвээш эвес шүүмүүлелдерни кылган турган.

Отчеттуг чылда Тыва Республиканың Чазаа АҮК-те ажыл-херектиң байдалынче кичээнгейни күштелдирген. Чыл эгезинде АҮК-түң хөй санныг ажылдакчылары киришкен Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралынга 1999 чылда агроүлетпүр бүдүрүлгезин хөгжүдер хемчеглериниң планын чугаалашкаш, бадылаан. Аңаа дүүштүр сан-хөө деткимчезинин, акшаландырыышкыннарны көвүдедириниң, чер курлавырларын чөптүг ажыглаарының, агросервисти хөгжүдериниң чамдык хемчеглерин алза-даа, реформаларны ханыладырынче көскү бурунгаарлаашкын болбаан. Колдуунда-ла мурнундагы реформалар үезинде үстүп буураан ажыл-агыйларны каттыштырарынче угланган ажылдарны чорудуп келген. Тус чер деннелинге амгы үениң негелдезинге тааржыр ажыл-агыйларның хевирлерин дилээри үргүлчүлээн.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ниити саны 114 чедир кызырылган, оларның үштүң бир кезии күрүне, өскелери — кооператив өнчүзүнге арткан.

Ниитизи-биле 1999 чылда көдээ ажыл-агый продукциялары бүдүрери 1998 чылдың деңнелинден кудулаан. Тараа бүдүрери 21,6 хуу, картофель — 27, ногаалар — 33, эзт— 6, сүт— 7, дүк — 27 хуу кызырылган, чуурга бүдүрери 1,7 катап эвээжээн.

Бир эвес чер ажылының дүжүдүн алырынга агаар-бойдустуң байдалы шаптыктаан болза, мал ажылының продукцияларын чедир албааны дээрге, адырда кризистиң уламчылап турары ол-дур, ону ажып эртери-биле республиканың Чазаа чогуур хемчеглерни албаан. Мал продукцияларын ниитизи-биле бүдүрериңге хөй-ниити ажыл-агыйларының үлүү кызырылган, чижээ, эзт бүдүрери 11 хуу, сүт — 5,5 хуу эвээжээн. Арат ажыл-агыйларның киирип турар үлүү оон-даа эвээжээн. Хамаатыларның хууда ажыл-агыйлары эзт-сүт продуктуларының 80 хире хуузун, дүк бүдүрериниң 60 ажыг хуузун бүдүрүп турар. Отчеттуг чылдың төнчүзүнде республикага турган 111 муң баш бода малдың 85 хуузу хуу ажыл-агыйларга, 15 хире хуузу ниити ажыл-агыйларга, 8 хире хуузу арат ажыл-агыйларга хамааржып турган. 618 муң баш шээр малдың 56 хуузу хууда, 31-ден эвээш хуузу ниити ажыл-агыйларга, 13 хире хуузу арат ажыл-агыйларга хамааржып турган.

Чыл дургузунда ниити малдын баш саны бүгү хевирлерге кызырылган, оларның 25 чедир хуузу — хой, өшкү, 37 чедир хуузу бода мал, ниитиниң өнчүзүнге хамаарылгалыг ажыл-агыйларда мал бажы хөй кызырылган.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, өске-даа албан черлери болгаш ведомстволар мал оорлаашкыны-биле демиселди күштелдирер талазы-биле боттуг хемчеглерни албаан, боң түңнелинде контроль чок эзт рыногу тывылган. Ону чижеңгиз бизнес чоорту ээлеп бар чыдар.

Эзт, а ол ышкаш дүк, алгыкеш, аң кежи рынокта тургустуна берген байдал дээрге аграр реформаларны чартыктап чорутканынын, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүлгелерин болгаш хереглекчилерни горизонтальдыг болгаш вертикальдыг соора кооперастаанының түңнелидир. Эзт, аң кежи болгаш өске-даа продуктуларны белеткээринге хереглекчилер кооперациязының ролю чавыс хевээр.

Республика иштинге көдээ ажыл-агый продукцияларын белеткээр болгаш сайгарар система багай, мал продуктуларын бүдүрериңге күрүне деткимчези кошкак болганындан бараан бүдүрүкчүлерин боттарының продукцияларын өскээр садып турар, оларны статистикага көрбейн, үндүрүг онаавайн турар.

Бойдус курлавырларын шиңгээдип алыр болгаш ажыглаар, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле ажылдар 1999 чылда чүгээр экижээн. Республиканың бойдус камгалаар ведомстволарының кады хөделиишкиннери элээн үре-түңнелдиг болган, бадылаан план езугаар ажылдап турар таарыштырылга чөвүлелин тургускан. Ынчалза-даа дириг амытаннар объектилерин, аргаарыг продукцияларын, суг хөөлбектеринде балык курлавырларын ажыглаар талазы-биле хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдаваан. Аңнарның сан учеду багай, аңнапбалыктап турар кижилерниң, албан черлериниң учедун тургуспаан. Россия Федерациязының "Дириг амытаннар дугайында" Хоойлузунуң аңнаар черлерни үр хуусаада анчыларга быжыглаар кезээн четпес күүсеткен.

Тыва Республиканың Чазаа ан-өлүктү болгаш өске-даа продуктуларны белеткээр, сайгарар талазы-биле хажыттынган системаны катап тургузар ажылды шүшпең боттандырганындан аң-кеш рыногу чинжең хевирлиг апар чыдар.

Чазак республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчудар талазы-биле чамдык ажылдарны чоруткан. Социал адырда тургустунган дензигүүрну хевээр арттырган, ооң турум ажылдаарын хандырган. Чазак социал-политиканың кол сорулгаларын болгаш мурнады көрген угланыышкыннарын, ылаңгыя социал адырның материал-техниктиг баазазын хевээр арттырар болгаш быжыглаар, чедимчези эвээш чоннуң социал магадылалларын магадылаарын хандырар, хамаатыларның медицина дузаламчызы алыр эргелерин, өөренир эргелерин хандырар, боттарының хууда күжениишкиннери-биле хамаатыларның чаагай амыдыралын бедидер талазы-биле сорулгаларны боттандырган.

Сан-хөө кризизиниң уржуктарын ажып эртер талазы-биле хемчеглерни алган. Пенсияларны, шалыңны төлээр байдалды үүгээртеткен, ынчалза-даа күрүненің өрези артпышаан. Ылаңгыя уруглар пособиезин төлээр өре улуг. Ону төлээриңге 280 млн. ажыг рубль негеттинип турар. Суд дамчыштыр пособие төледир хамаатыларның саны өспүшаан.

Шалыңны чогуур үезинде төлевес чорук чидиг айтырыг бооп хевээр арткан. 2000 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, шалыңга төлевээн ниити өре 208,2 млн. рубль, ооң иштинде бюджет адырынга — 96,8 млн. рубль бооп турар. 1999 чылдың апрель 1-ден эгелеп, бюджет адырының ажылдакчыларының шалының индексастаар айтырыг шиитпирлеттинмээн.

Күш-ажыл рыногун таарыштырар талазы-биле чамдык хемчеглерни алган. Ооң-биле кады ажыл кылып шыдаар назылыг ажыл чоктарның санын кызырары оожум темп-биле чоруп турар. 20,2 муң ажыл чоктарны бүрүткээн, 1,4 муң кижини ажылга киирген, 94 ажыл чок кижини өөреткеш, ажылга киирген. Чыл дургузунда чонну ажылга хаара тудар черлерге 10 муң хире ажыл чоктар кээп бүрүткеткен. Хууда ажыл-агыйлыг ажыл чок кижилерни бир янзы көөр үе келген.

Кадык камгалалында шиитпирлевээн айтырыглар эвээш эвес. Чаш кижилерниң өлүп-хораары Россияда ортумак деннелден 18 хуу ашкан. Ооң кол чылдагааны халдавырлыг аарыгларның, бирги ээлчегде, өкпе аарының хөй бооп турарындан илереп турар.

Чоннуң бруцеллезтан аарыыры өзүп, хан эргилдезинден, балыг-бышкындан, онкологтуг болгаш өске-даа аарыглардан өлүп-хораары 5,4 хуу көвүдээни дүвүрелди болдуруп турар.

1999 чылда республиканың Чазаа хамаатыларның конституция езугаар эргелерин хандырар талазы-биле тодаргай ажылдарны чоруткан, хоойлужудулга инициативазынга хамаарыштыр 37 хоойлу төлевилелдерин Дээди Хуралга киирген. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Хоойлуларын парлаары бир айтырыг бооп арткан. Дээди Хуралдың хүлээп алганы болгаш Тыва Республиканың Президентизи ат салган хоойлуларның 37 ажыг хуузун парлаваан, хоойлу езугаар күш кирбээн болгаш ажыглаары болдунмайн турар. Ооң ужурунда ниитилел ужур-дузалыг, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге салдар чедирер түүлдер хоойлужудулга езугаар быжыглаттынмаан.

Тыва Республиканың Чазаа МИЧ-ге хамаарыштыр четчир, тодаргай политика чок ажылдап турар деп Тыва Республиканың Дээди Хуралы демдеглээр ужурга таварышты. Республикада альтернативтиг электроннуг МИЧ чок. Оон аңгыда күрүненің МИЧ-зи республика парламентизиниң ажыл-чорудулгазын хажыдыышкыннарлыг, долу эвес хемчээлге чырыдып, эрге-чагырганың ийи адырын бот-бодунга удур кылдыр чырыдып турар, ындыг чорук күрүне эрге-чагыргазының улам ажыктыг кады ажылдаарынга шаптыктап турар. Эрткен чылдың дургузунда албан парлалгазының доктаамал эвес үнүп келгени, оларны акшаландырбайн турганы күрүне МИЧ-ниң тиражының бадарынга, кадрларны чидиреринге чедирген. Мооң ужурунда Тываның күрүне эрге-чагыргазының политиказы чоннуң калбак кезиинге чедип турар дээрзин бадыткаар барымдаа чок.

Чоннуң камгалалын болгаш айыл чок чоруун хандырар, корум-чурум хажыдыышкыннарын болдурбас сорулга-биле чамдык ажылдарны чоруткан, арага болгаш наркотиктиг бүдүмелдер аймаан хоойлуга чөрүштүр садып-саарын болдурбас талазы-биле хемчеглерни алган. 1999 чылда кем-херек үүлгедир чоруктарны эвээжеткен, арагалап, мурнунда шиттирип чорааннарның, ажыл чоктарның болгаш назы четпээннериң талазындан кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылган, орук-транспортка озал-ондактар, аная өлүр чоруктар эвээжээн.

Ооң-биле кады Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазында хоойлудүрүмнү, корум-чурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле шиитпирлеттинмээн хөй айтырыглар арткан. Россия-моол кызыгаарның тыва участогунда байдал нарын бооп артпышаан. 1999 чылда кызыгаар чуруму хажыктан 145 кижини туткан.

Кижилериң амыдыралынга, кадыынга болгаш төлептиг чоруунга удур кем-херек үүлгедиглериниң ниити саны өскен. Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң деннели Россияда деннелден 16 хуу ажыг, херек үүлгедиишкиннерин илередири Россияда ортумак деннелден чавыс. Үндүрүг болгаш каайлы хоойлужудулгаларын хажыдып турар байдалдар бар. Мал оорлаашкынын кызырарынче угланган хемчеглерниң дээштин чавыс.

Үстүнде айыткан түүлдерни, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чугаалажып турар үеде Дээди Хуралдың депутаттарының санал-оналдарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Конституциязының 63 түүлүнүң 1 кезээниң 8 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) **доктаадыры болза:**

1. 1999 чылда республиканың социал-экономиказын хөгжүдер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазын **чүгээр деп саналаар.**

2. Тыва Республиканың Чазааның экономиканың аграр секторун кризистен чайладыр талазы-биле ажылын **четпес деп саналаар.**

3. Агроүлетпүр бүдүрүлгезин чогумчудар талазы-биле Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ажылын **багай деп саналаар.**

4. 1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедунуң талазы-биле Дээди Хуралдың комитеттериниң болгаш комиссияларының түңнелин болгаш айыткан Отчетту Дээди Хуралдың сессиязынга чугаалажып турда, депутаттарның киргген санал-оналдарының стенограммазын Тыва Республиканың Чазаанче чорудар.

5 Тыва Республиканың Чазаа.

бүдүрүлге өзүлдезинге болгаш федералдыг бюджеттен кээп турар сан-хөө дузаламчызын шын ажыглаарынга, тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң, бирги ээлчегде, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң деткимчезинге үндезилээш, республиканың хууда орулгаларын өстүрер хемчеглерни алыр; 2000 чылда республика бюджедин күүседирин казначей системазынче шилчээш, боттандырар,

үндүрүг системазын сайыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни боттандырар, үндүрүг онаар баазаны улгаттырып турган, үндүрүглерниң идиг бээр ролюн бедидер;

боттарының хууда орулгаларын көвүдедириниче кожууннарның болгаш хоорайларның сонуургалын көдүрер;

чарыгдалдарын дүрген эгидер төлевилелдерге чээли хемчээлдерин улгаттырарынга республика девискээринде турар банкыларның ролюн бедидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырар. "Тыва Республиканың Улус банкызы" акционерлиг банкының ажыл-чорудулгазын идепкейжидер талазы-биле айтырыгны шиитпирлээр;

бюджет хөреңгилерин чарыгдаарының ажык-чарлыг болурун хандырар,

күрүне деткимчезиниң хөреңгизин хөгжүлде бюджединиң күсели-биле чөптүг ажыглаар;

агроүлетпүр бүдүрүлгезин чогумчудар, аграр рынок инфраструктуразын тургузар талазы-биле ажылдарны уламчылаар.

күрүне хереглелинге көдээ ажыл-агый продуктуларын бээр, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң корпорациязын хөгжүдер, көдээ ажыл-агый продукциялары болбаазырадыр бүдүрүлгелерни хереглекчилер кооперациязының белеткел четкизи-биле интеграстаар талазы-биле практиктиг хемчеглерни алыр;

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының удуртукчуларын ажылды билир болгаш харыысалгалыг кадрлар-биле быжыглаар;

биокурлавырлар тывыжынга контрольду күштелдирер болгаш өлүк тывыжының шын системазын организастаары-биле чөпшээрел бээринге үндезилээш, дириг амытаннарны, балык курлавырын, арга арыг продуктуларын ажыглаарын таарыштырар база чурумчудар талазы-биле дүрген хемчеглерни алыр;

акшаландырыышкынны ажыктыг ажыглаарынга байдалдарны тургузар талазы-биле ажылдарны уламчылаар;

будүрүлгелер өнчүзүнде күрүне үлүүн эргелеп-башкарарын экижидер, күрүне өнчүзүн ажыглаанындан кирер хөреңгиниң өзүлдезин хандырар;

республиканың амыдырал-хандырылгазынга эргежок чугула продукциялар бүдүрүп турар сайгарлыкчыларже онза кичээнгейни угландырар;

Тыва Республиканың алдын курлавырын республика хереглелинге ажыглаар механизмни ажылдап кылыр;

даштыкы-экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле даштыкы партнерлар-биле дугуржулгалардан эки түңнелдерни чедип алырынче күжениишкиннерни угландырар;

чонга онкология дузаламчызын көргүзер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

ажылдаар чаа черлерни тургузуп турар бүдүрүкчүлерни болгаш чонну болгаш аныяктарны ажыл-биле хандырып турар ажыл берикчилерин күрүнеден деткирин көөр;

Тыва Республикага өөредилге системазын чогумчудар болгаш хөгжүдер концепцияны хүлээп алыр;

социал адырның ажылдаарынга бүгү деннелдериниң бюджеттеринден акшаландырыышкынны чоорту өстүрерин хандырар;

социал адырның албан черлериниң хууда орулгаларын өстүрер талазы-биле ажылды уламчылаар;

чоннуң ажылдавайн турар кезиин (уругларны, сааттыг херээженнерни, пенсионерларны, ажыл чоктарны) үеүелеп, медицинаның ыяап-ла камгаладылгазынга киирерин хандырар;

социал-амыдырал, социал-медицина, психология-педагогика, социал-эрге-хоойлу ачыдузазын өг-бүлелерге болгаш уругларга көргүзер социал хандырылганың девискээр төптериниң ажыл-чорудулгазын хандырар, инвалидтерге, назылап кырааннарга социал дузаламчының өске-даа хевирлерин көргүзер;

үр хуусаалыг чээли тыпсырының күсели-биле хууда чуртталга тудуунга идигни бээр;

россия-моол кызыгаарның тыва участогун чугаалдирер комплекстиг программаны ажылдап кылыр, аная кызыгаар отрядының материал-техниктиг баазазын быжыглаар айтырыгны киирер, кызыгаар заставаларын тудар, Моол-биле амгы куштүг дугуржулга эдилгелерни киирер айтырыгларны федералдыг органнар-биле дугуржуп, чугаалажыр;

Тыва Республиканың ИХЯ-ның чер-чер чагыргалары болгаш хөй-ниити организациялары-биле арагалаашкынга, алкоголизмге, наркоманнага удур кады чорудар ажылдарын таарыштырар;

мал оорлаашкыны, экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң күүселдезинге контрольду күштелдирер, кем-херек үүлгедиишкиннерин дүрген истээри дээш кадрларның харыысалгазын бедидер;

боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип турары дээш Тыва Республиканың Чазак кежигүннериниң хууда харыысалгазын бедидер.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болур, массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2000 чылдың февраль 24.
№ 444

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Өвүр кожууннуң Хандагайты суурда авазының ынак оглу Артур Дыртыкович САЯДАН Март 8-тиң байырлалын таварыштыр байыр чедирген телеграмма редакцияга келген. Ооң-биле таныжыңар.

Каас-чараш Аянгатым чаяап кааны
Кайгамчык-ла эргим ынак Авам-на бар.
Ооң ады кым-на боор деп соңуургаза,
Омак, сергек Лопсан уруу Кудус-ла-дыр.

Каас, тодуг чуртталга дээш, ынак Авам,
Одакчылап, аштакчы бооп, үр-ле болдуң.
Ам бо хүнде ынак Авам тодуг-догаа
Ажы-төлүнүң аразында – амыр-менди.

Төрүттүнген хүнүң уткуй, ынак Авай,
Чалбырааштыг байырымны сөннеп ор мен.
Амыдырал-чуртталганга аас-кежик
Агып баткан аржаан суг дег элбек болзун!

Өстүрүп каан уруг-дарыың шупту бистер,
Частың башкы байырлалы Март 8-биле
Чечектелген каас-чараш чедиишкинни
Сеткиливис ханызындан күзеп ор бис.

Ынак оглу Артур.

Бистиң эргим дуңмавыс, угбавыс, кырган-ававыс ***Лидия Дуктугбеевна ЧАНЗАН*** *Март 8-те 70 харлаар. Чуртталгазының дургузунда көрбээни чок эневис ам-даа кашпагай, ажылгыр, хол куруг черле орбас, ажы-төлүнге дузазын кадып, өмек-дөмек болуп чоруур.*

Эргим киживиске төрүттүнген хүнүн болгаш Март 8 байырлалын таварыштыр сеткиливис ханызындан быжыг кадыкшылды, узун назынны, бүгү-ле үүлдерге үгле экини күзедивис.

Угбазы Көгуспаа Дуктугбеевна
база ооң ажы-төлүнден.

Херээжен чонга — алдар, мактал

Ажылым — амгы амыдырал-дыр

Шоваа характарлыг, шевергин шырайлыг, орлан-эрес, чугаакыр бо иени шагдан тура эки билир болгаш таныыр кижи мен. А ылавылап тодарадыр чүве болза, школачы чылдарымда-ла кады уран үүл көрүлделеринге киржип чорааш, таныжар апарган бис. Ынчан бистиң үеависте пионер, комсомол организациялары уругларны хаара тудуп, кижизидилге утка-шынарлыг хемчеглерни доктаамал эрттирип турган, кончуг солун, чалгаараар чай чок үелер турганын ам сактырга безин онза. Школа, суур чаагайжыдылгазы, хоочуннарга пионержи дуза, ажыглаттынмас демир-дес, саазын аймаа чыыры, класстар, школалар аразында спортчу маргылдааларны, бот-тывынгыр уран үүл көрүлдезин, шериг-патриотчу кижизидилгеге "Зарница" дээн ышкаш оюн-тоглааларны эрттирери шуут-ла чаңчыл турган. Ол үелерде Лена школаның комсомол комитединиң секретары, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге ойнаар идепкейлиг спортчу, уругларның уран үүл школазының төргиин өөреникчизи турган чүве.

Ийе, ол школачы чылдарында-ла "школаның чоргаралы" деп атка төлептиг болганнарының бирээзи. Эки өөредилгелиг өөреникчилериң Хүндүлел самбызыңдан ооң чуруу школаны дооскужеге дүшпээн. Школавыстың адын камгалаан спортчу маргылдааларга, уран үүл көрүлделеринге, эртемнер олимпиадаларына Лененың чедип алган чедиишкиннерин, тиилелгелерин, шаңнал-макталын санаар болза, кайы хөй. Бо бүгү Лененың кайы хире сонуургалдыын, чүткүлдүүн, бергелерге шыдамыын, эрес-кашпагайын, мөзүбүдүштүүн херечилеп турар-дыр. Школачы чылдар билдиртпейн ынчалдыр-ла шуужуп эрткен.

Вилена Чаповна таптыг-ла 18 харлыында коммунистиг партияның хүрээлеңинге кирип, бодунуң намдарынга политикаже шымнып кирген улуг арынны ынчан-на ажыткан кижи деп чугаалап болур мен. Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура институдунга өөренип турган, партия эге организациязының кежигүнү болгаш, тыва студентилерниң өөредилге, кижизидилгезинче угланган ажылдарны чорудуп турганын студент эш-өөрү утпаннар боор.

Бир-ле чүвени бажынга бодап алган болза, ону кандыг арга-биле, канчаар боттандырза эки дээш сайгарып, чогаадыкчы планнарны көзээде мурнунда салып алган чоруур кижи. Кажан чаңгысклассчызы Роман Дадар-оолович-биле өг-бүле туткаш, Пермь хоорайже улаштыр өөренип чоруй баарга, чоктанчыг-ла турган ийин. Пермьниң күрүненің культура институдун дооскаш, дээди эртемниң хореограф-балетмейстериниң дипломун холга алгаш, өскен-төрээн суурунга кээп, уругларың уран үүл школазынга күш-ажылчы базымын эгелээн.

Вилена Чаповна Ооржакты бодун эки таныыза-даа, ооң ады хөйге билдингир. Ол чаа-ла 37 харлыг-даа болза, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, культура ажылдакчыларының С. Пюрбю аттыг шаңналының эдилекчизи, уран үүл болгаш бот-тывынгыр коллективтер көрүлдезининң каш дакпыр лауреады, шүлүк болгаш чогаал бижиринге бодун шенеп, "эки-дир" деп үнелелди алган чогаадыкчы херээженнериң бирээзи...

Амгы үеде Вилена Чаповна Өвүр кожуун чагырга даргазының бирги оралакчызы боп, социал адырны харыылап турар удуртукчу ажылдакчы. Ол чымыштыг ишти харыылап олурза-даа, Москвада РФ-тің Президентизиниң чанында Күрүне ажылдакчыларының академиязында бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ынчангаш өг-бүленің ынаныжы, чуртталганың каастакчызы болурундан аңгыда, политиктиг амыдыралга эр чон-биле бир демей киржип, бодунуң санал-оналын, үлүг-хуузун киириштирип чоруурун онзалааш, Вилена Чаповна Ооржактан каш айтыырларга харыылап бээрин диледим.

— Вилена Чаповна, социал адырны харыылап ажылдаары бо берге үеде берге-ле боор, ажылынардан онза-солун үүнү чугаалап болур силер?

— Кыдат философ Конфуций "Улуг өскерлиишкиннер үезинде чурттадыңар халак" деп сагындырып чораан болгай. Шынап-ла, бо хире хөй өскерлиишкиннер үезинде амыдыраары, а ылаңгыя социал адырга ажылдаары дыка берге. Социал адырга кадык камгалалы, өөредилге, культура, спорттан аңгыда, янзы-бүрү чергениң кижилери пенсионерлер, инвалидтер, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, ажыл чоктар, аныяктар дээш, өскелер-даа хамааржыр. Суму, кожуун бүрүзү социал паспорттуг болур. Маңаа чеже даа санчурагайны ынча чединмес хамаатылар, ынча арагадан аараан кижилер, ынча дузаны чедирген деп түңнеп болур. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве сантүнде эвес-ле болгай, ол дээрге статистиканың ажылыдыр. Кол-ла чүве — айтырыгның дөзүнде, чылдагаанында: чүге чединмес өг-бүлелер, ажыл чоктар хөйүл, чүнүң ужунда аныяктар арагаже сундугуп турарыл? Бо бүгүнү тодарадып алыры база канчаар, кандыг арга-биле өскертип болурун медереп биле бээривиске, амыдырал чүгээртеп келир. Кылыр ажыл дыка хөй, кылдынган үүлдер база бар. Ынчалза-даа удуртукчу кижиге, ылаңгыя социал адырга "четтирдим" дээри эвээш-тир ийин. Чүге дизе сен ону кылыр ужурлуг сен, сээн хөрээн-дир, ол дээш ажылдап турар сен. Ол дээрге амыдырал-дыр.

— Мооң мурнунда уран үүл школазынга ажылыңарга канчап дөңнээр боор...

— Ынчанмайн канчаар. Амгы бо ажылым дээрге езулуг шын амыдыралче көрүш-түр, бүгү-ле эки, бак, ак, кара талалары, бисти долгандыр турар амыдыралдың хоойлулары, дүрүмнери... А уран үүл дээрге амыдыралдың бир чараш, бедик чадада турар хевири-дир. Үүгле чылдар эртерге, амыдыралче өске характар-биле көөр үе чедип келир.

— Хөрээжен кижиге өг-бүле, ажы-төл дээш сагыш човаар үүвелер-ле хөй болгай. Ону канчаар шиитпирлеп турар силер?

— Чоок кижилерим деткимчези эвес болза, оон-даа берге болур турган боор. Ылаңгыя өөм ээзи, ада-нем, дуңмаларым база кады ажылдап турар эш-өөрүм, дөргүлтөрелим мени дыка деткип чоруурун демдеглээйн. Ол-ла мерген, угаанныг Конфуций "Сени эвээш кижи билир дээш хомудава, а бодуң хөй кижини таныыр, билириңге өөрүп чор" дээн-не болгай. Улуг кызым, ийи бичин ооллдарым-биле эвээш үе эрттирип турарымга, хомудаар мен. Оларга мен шак, үе санында херегимни билир мен. Ачам-биле (Чүльдүм Чап Монгушович) таптыг чугаалажыр чай чок турумда, чок апарды. Ачам-биле дыка көвей үүлдерни сайгарышпайн барганымга хомудаар мен. Ынчангаш ачамның чедир биживээн, доозуп четтикпээн ажылдарын төндүрер ужурлуг мен.

— Чоокта чаа драматург Чылгычы Ондарның шаңналы дээш шиилер көрүлдезинге силерниң бижип турган шиңөр бирги шаңналга төлептиг болган чүве, хостуг үеңерде чогаал бижип турар хевирлиг силер аа?

— Хостуг үем көңгүс эвээш, аргалыг болза бижиттинерин бодаар мен. Оон аңгыда номчуттунарынга дыка ынак кижи мен. Ийе, драматург Ч. Ч.-Д. Ондарның шаңналынга чогаадып бижээним "Үүле" деп шии бирги черни алгаш, "ең эки шии чогаалы" деп тускай үнелелге төлептиг болган. Удавас шүлүктер чыындызын доозар план база бар. А хореографияны кайын каап шыдаар мен, ам-даа чогаадыр, тургузар танцыларым бар.

— Частың байырлалы — хөрээженнер үүнү-биле номчукчуларга үүнү күзээр силер?

— Кажан амыдырал бергедей бээрге, эр кижи чүктеп үнер, а кажан эмин эрттир бергедей берзе, хөрээжен кижи чүктеп үнүп келир дээри кончуг шын. Ынчангаш шупту хөрээжен чонга быжыг турушту, шыдамык болурун база хөрээжен шинчизин чидирбезин күзээр-дир мен. А бодумга — ажы-төлүм эки чорза, авам бистиң-биле амдаа чурттазын, дуңмаларым аас-кежиктиг чорзун, а эң-не кол күзелим — кады чурттап олурар эжим меңээ ам-даа ынак, мээң элдеп-эзин бодалдарымны ам-даа үлежип, бот-боттарывысты деткижип чоруулу деп күзээр-дир мен. А артканын бодум шыдаптар мен дээрзинге бүзүрээр мен.

Айлаң МОНГУШ.
"Шынның" корр.

Сайлыкмаа КОМБУ

Сенээ чедер кокпа орук ужун тыппайн,
Сербээделдің дээрбээнде азып чор мен.
Ийлээн хөөннүң үргүлчү-ле саргыырын аар.
Имис лааның дүненің-не ыглаарын аар.

Урук дурту орук улам херлип ыраан,
Угбас, кагбас човулаңым кылыннап чор.
Идегел чок чылыг, чымчак манаашкындан
Имиргей лаа чөгел төтпейн чырып-ла тур.

Көрүштүрер, душтуруптар белдир черге
Көшке бадып, аравысты моондактап каан.
Имис лааның мөндүң-мөндүң чаштары-ла
Ийлээн хөөнче изиг-изиг дамдылап чор.

Тыва черим ооллдары

Хөөмей, сыгыт — эртине

Хөөнү, ыры, сеткили.
Дыңгылдайны тыннанган
Тыва черим ооллдары.
Чүгүрүктү мунгалда,
Чүглүг кушка четтирбес,
Эзир тевин онаашкан
Эрес, түрлүг экерлер.
Сагыш омаа үргүлчү
Саяк, чыраа аттарда.
Чоруу, чолу чогунгур
Човаг билбес кайгалдар.
Турза узун ораазай,
Тутса мөге мажаалай,
Тывызыктың баажызы
Тыва черим ооллдары.

Мария КУЖУГЕТ

Эрткен чылын шак бо өйде
Эргим авам өгге орган.
Эргеленип турбадым бе.

Ам бо хүнде дуңмаларым
Артын, ништин эргий бодаар
Авам солуп артып кагдым.

Амыдырал дүрүмү бе?

* * *

Көөрүңге хөглүг көстүр
Көвей, чиктиг бодалдардан
Хөрек ишти көк-ле шокар.

Сактырыңга чазык чоруур
Янзы-бүрү бодалдардан
Сакпак адаа сарыг шокар.

Бодал хавы болу бердим.

* * *

Хүлүмзүргей шырайымны
Күзелимниң хүлү шыпкан.
Хүн бе, дүн бе—билбейн-дир мен.

Эжип орган хемем-хөлгем
Эрик черден шимчевейн-дир.
Элдепсиннип, дүвүредим.

Эшкинжимни холдан салбаайн.

Сагыш-бодал чаңгыс-даа бол...

Сагыш-бодал чаңгыс-даа бол,
Салымывыс чаасканзыргай.
Хемниң ийи эрин ышкаш
Кезээ мөңге каттышпас бис.
Сериин тайган сырынынга
Сеткил-чүрээң балыын
хаксып,
Хостуг тынып чоруур сеңээ
Хоорайда мээң хөрээм
чүү деп.
Күскү чазым чедип кээр деп
Күзеп манаан күжүр бодум
Кастыктарым хыраалааже
Кара чаасканн хевээр чор мен.

Түреп чордум

Азып чораан чорумалды
Айдың айның кээргээни дег,
Канчап харын душчуп келдиң,
Кара чаасканн түреп чордум.
Чассыг үнүң чаңгызы кээп,
Сагыш-чүрээм тааладырга,
Чуртталгага ынакшылым
Чулук тырткан ногаан көк-ле.
Күжүрүмнү сени тыпкаш,
Күзелдерим чайгаар бүттү.
Хөрек-чүрээм оожургалы
Хөлде салдаан хемежик-ле.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ

Душ

Узун дүн бо, ыржым-шыпшың;
Уйгум келбес ужуру үүл?
Ужуру үүл, уваа, чиктиин?
Уйгум кайнаар чаштай
берген?
Талыйт дээрде кезек булут
Таваар оожум көжүп чору.
Айдың айны аржылы дег,
Аян кирип каастап эрти.
Борбак бажым бодалдарын,
Бодум чүрээм дыңзыг
согуун,
Дириг-чурук — кино ышкаш,
Дистинништир шуудуп
ор мен.
Эки-бакты эргий бодап,
Эрээ көрген ужурум үүл?
Эки, дыштыг уйгум чити.
Эскербээним,
буруум ол бе?
Чүге уйгум чиде берген,
Чүү мени хөлзеткенил?
Кыраанымның уржуу ол бе?
Кылыр ажыл чогунда бе?
Ужурун тып чадап кагдым,
Угу-дөзү чүде-ле ирги?

Сюзюкей ОНДАР,
Кызыл хоорай.

Ак-Туруг

Даглар-биле хүрээленген,
Тараа, ногаа деңге өзер
Дазыр шөлде сууру хөгжээн
Таан чараш Ак-Туруум.
Буурул баштыг кырган адам
Буга каскаш тараа тараан
Тенниг кара хараганныг
Тейлер адаа чазаг, күзээм.
Кара-каттыг, чодураалыг,
Хая-чуктуг Кара-Туруг
Авам өскен чурту боорга,
Алгап-йөрээп ырлаксаар мен.
Бода малды одарладыр
Бош-Даг дөзү арга чарыы
Бодалымда уттундурбас
Бош-Даг бели борзаң хая.
Аргыыр оруу ырак-даа бол,
Ада-өгбе кыштаг чурту
Авам мени төрээн чуртум
Ак-Кожагар, Ак-Кожагар.
Кады ойнап өскен эжим
Кадай уруу Анай-Кара
Чалыы, чараш үевис дег,
Чаңгыландыр ырлажыыл, чээ.
Айлыг, бестиг, тооруктуг,
Аңнар, куштар өзүп турар.
Аржаан суглар агып баткан
Ачам чурту — Кучунгурарт.

Бичеймаа ХУРАГАН-ООЛ.
Сукпак суур.

Эрес-дидим чорук

Ынчаар күзээр эрге ында бар

Февраль 22-де Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыраа-Бажы суур чурттуг агаар-десант шериннің дайынчызы Аян Допсанга 37248 дугаарлыг "Эрес-дидим чорук орденин" тывыскан. Солдатка күрүненің бедик шаңналын тыпсырының дугайында № 48 Чарлыкка Россияның Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар В. В. Путин ат салган.

Хасавюрт ядаанга кадыгдошкун тулчуушкун чоруп турган. Дагестанның девискээринче шөлээ-чөпшээрел чок кирип келген террористер коргулчун окту бүлгүртүп, бистің шериглериске баш көдүрер харык бербейн турганнар. Дайзынның часпас адар адыгжыларының шилип алган арга-хоргазы каралыгла шериглериң кедип алганы куяк хевин ок өтпес чүве болганда, камгалал чок мөчүзүнче адар. Балыглаткан дайынчыны эштери кагбас деп чүүлдү билир болгаш дуза чедирип келгеннерни олар дуранныг хараалынга шыгаап алырлар.

...Бир-ле кижиниң човуурааан үүнүн дыңнап кааш, Аян Лопсан хая көрүп келгеш, аарышкыдан дижин так ызырныпкан балыглаткан эжин көрүп каан. Кандыг-даа айыыл-халапка бот-боттарынга дузалажыр деп дайынчы даңгырак бар, ынчангаш Аян эжин камгалап алыры-биле ооң талазынче үңгеп чорупкан. Хенертен шыдажыр аргажок аарышкы ооң бүгү мага-бодун хөме алы берген. Ок ооң куяк хевиниң таптыгла адаанче, ижинче кире берген...

Ол үүгле Волгоградта госпитальга медерел кирип келген. А ооң соонда ону Москваже, Н. Н. Бурденко аттыг шериг госпиталынче шилчидипкен. Мында Аян ам чеди ай ажыг үениң дургузунда эмнедип турар. Ол айларның дургузунда аңаа дөрт аар кезиишкинни кылган.

Эмнээшкиннің узун хуусаазының дургузунда солдатка кайы хире аар-берге үүле онаашканын, ону эки билир кижилер-ле даап бодап болурлар. Шеригже келдиртириниң мурнунда ийи метр чыгыы дурт-сынныг ооллдуң деңзизи 95 килограмм турган. Турза — узун, тутса — мөге ооллдың деңзизи 44 килограмм турган болза, бөгүн — 55. Экириишкиннің херечизи ол.

Бөгүн Н. Н. Бурденко аттыг госпитальда Чечняга чепсектиг бандит хевирлээшкиннерни узуткап тура, балыглаткан 300 ажыг ооллдар эмнедип чыдарлар. Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнүң бүдүүзүнде оларның дөртү Россияның Маадыры аттың соонда чоруп олурар дээди шаңнал — Эрес-дидим чорук орденин алганнар.

Бис Аян-биле телефон дамчыштыр харылзажып, аңаа байыр чедирдивис. Ырактан төрээн дыл-домаан дыңнаары аңаа өөрүнчүг болганы чугаажок. Госпитальдың удуртулгазының болгаш Агаар-десант шериглериниң командылакчызы генерал-полковник Г. Шпактың киирген дилээн езугаар Тыва Республиканың Чазаа Кызылга орансава садып алырынга херек акша-төгерикти үндүрүп бергениниң дугайында медээ база ону өөрткен. Маңаа Г. Шпактың Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга бижээни чагаазын допчулап киирери артык эвес:

"Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Дагестан Республикаже шургуп кирген чепсектиг бандит хевирлээшкиннерни узуткаарының талазы-биле шериг хүлээлгезин күүседип тура, Агаар-десант шериглериниң дайынчызы, старшина Аян Борисович Лопсан аар балыглаткан, октан ооң ооргазының чүнү кемдээн.

Бөгүн ол Н. Бурденко аттыг шериг госпитальда эмнедип турар. Көп бели билинмес, Ок ооргада чүнге дегген болгаш дайынчының буттары кылаштаттынмас. Аар кезиишкиннер, хөй хан чидириишкини ооллдуң мага-бодун сулрадыпкан. Дөртү кезиишкиннің соонда, ооң деңзизи 44 килограмм турган болза, бөгүн — 55. Экириишкиннің херечизи ол.

Бөгүн Н. Н. Бурденко аттыг госпитальда Чечняга чепсектиг бандит хевирлээшкиннерни узуткап тура, балыглаткан 300 ажыг ооллдар эмнедип чыдарлар. Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнүң бүдүүзүнде оларның дөртү Россияның Маадыры аттың соонда чоруп олурар дээди шаңнал — Эрес-дидим чорук орденин алганнар.

Бис Аян-биле телефон дамчыштыр харылзажып, аңаа байыр чедирдивис. Ырактан төрээн дыл-домаан дыңнаары аңаа өөрүнчүг болганы чугаажок. Госпитальдың удуртулгазының болгаш Агаар-десант шериглериниң командылакчызы генерал-полковник Г. Шпактың киирген дилээн езугаар Тыва Республиканың Чазаа Кызылга орансава садып алырынга херек акша-төгерикти үндүрүп бергениниң дугайында медээ база ону өөрткен. Маңаа Г. Шпактың Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга бижээни чагаазын допчулап киирери артык эвес:

"Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Дагестан Республикаже шургуп кирген чепсектиг бандит хевирлээшкиннерни узуткаарының талазы-биле шериг хүлээлгезин күүседип тура, Агаар-десант шериглериниң дайынчызы, старшина Аян Борисович Лопсан аар балыглаткан, октан ооң ооргазының чүнү кемдээн.

Бөгүн ол Н. Бурденко аттыг шериг госпитальда эмнедип турар. Көп бели билинмес, буттары кылаштаттынмас болганының ужун ол үүгле инвалидтің колясказының дузазы-биле шимченип болур...

Амгы үеде старшина А. Б. Лопсанның өг-бүлези көдээде чурттап чоруур, ында инвалид кижини ажаап-тежээринге таарымчалыг байдалдар чок.

Дайынчының аар балыгланганын база ооң өскелериң дузазы чокка амыдыраар аргазының чогун өөренип көруп, Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга өг-бүленің составының аайы-биле чаагайжыттынган квартираны үндүрүп бээрин диледим".

...Эрес-дидим чорук ордени болгаш квартира. Когаралан чалыы назын, кемдээн кадыкшыл дээш дыка-ла эвээш шүүдел. Ынчангаштың-на боор, март 26-да болуп эртер соңгулдаларга Аянның Путин дээш бадылаашкынын бээр деп турары бисти кайгатпас аргажок болду. Канчаарга-даа чамдык политиктер Соңгу Кавказта болуушкуннарны Путинниң ады-биле холбаарын оралдажып турарлар болгай.

— Үүге черле Путин дээш? — деп десантниктен ылавыладывыс.

— Бирээде, Чечняда дайынны Путин эгелевээн-не болгай — деп, ол харыылады. — Ийиде, бистер тайбың чурттакчылар-биле дайылдашпайн турган бис. Бистер террористер-биле, оларның аразында өске чурттардан келген хөлезиленикчилер-биле демисежип келген бис. Үште, бир эвес кижиниң мага-бодунга ириңниг хуулган тыптып келген чүве болза, ону чара кезип, эмнээр апаар болгай. Ынчанмас болза, аарыг кижи амы-тынындан чарлып болур. Чечня ол дээрге бистің аарышкывыс, күрүненің мага-бодунда балыгдыр. Мен кандыг-даа чаа-дайынга удур мен. Ооң чалбыыжынга кижилерниң амытыны, аныяк ооллдарның салым-чолу өрттенген турарын күзевес мен. Путин дээш үнүм бээр деп турарымның база бир кол чылдагааны — ол Чечняда дайынны доозуп шыдаар, ооң чурттакчылары ам безин тайбың амыдыралды катап тургузуп эгелээннер болгай. Эчизинге четпейн, арам-безеректээн ажыы чок. Үүге дизе ийиги дайынның соонда, үшкү чаа-чалбак эгелеп болур. Ынчап барза, мээң эш-өөрүм куруг черге өлген, мен хилис черге ханым төккен болур ышкажым үүл. Путин Россияның шериг камгалалын быжыглаар, шериг-үлетпүр комплекизин сайзырадыр, чурттуң экономиказын бут кырынга тургузар сорулгалыг. Мен база, Путин ышкаш, бистің армиявыс бодунуң күжүнге, а чон армиязынга бүзүрелин эгиткен турарын күзээр мен...

Россияның делгемнеринге октар эвес, а арылар ужуп турар болзун... Кижилер дайынга эвес, а күш-ажылга шылгарааны дээш шаңналдарны алыр болзун. Ынчан өг-бүле бүрүзүнче тодуг-догаа амыдырал моорлап кирер. Тываның десантник оглу Аян Лопсан бодунуң шилилгезин кылган, үүге дизе ол Россияның чечектелген күрүне болурун күзеп чоруур. Ынчаар күзээр эрге ында бүрүнү-биле бар.

Василий КРИВДИК.

Редакциядан: Аястың авазы Зоя Шоюновнага Март 8 байырлалын таварыштыр изиг байыр чедирип, шериг хүлээлгезин эрес-дидим күүседиринге дадыктырган ачазы Борис Узун-ооловичиге кадыкшылды, аас-кежикти "Шын" солуннуң коллективи күзеп тур.

Өөредилге болгаш культура

Башкының адын көргежиткен

Күш-ажылдың Кызыл Тук база Ленин орденниң эдилекчизи, улус өөредилгезиниң төргиини, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, доцент Хомушку Сайынотович Алдын-оолдуң адын Кызыл-Мажалыктың ийи дугаар ортумак школазынга тывысканының байырлалы болуп эрткен. Аңаа башкының кады ажылдап чораан өөрү ТКУ-нуң башкылары профессор Д. С. Куулар, доцент К. Б. Салчак болгаш өскелер-даа кирншкен. Башкылар, кады төрээннери, өөреникчилери, чаңгыс чер-чурттуулары Х. С. Алдын-оол дугайында чылыг, чымчак сөстерни чугаалап, чырык сактыышкынны кылганнар.

Х. С. Алдын-оол Аянгатының Барбалыг-Кежиг деп черге төрүттүнген. Ынчангаш Аянгаты школазы алдарлыг чаңгыс чер-чурттуунуң музейин школазынга ажыдар сорулга-биле шагда-ла белеткенип келген. Башкы Оюмаа Дыртыковна Монгуш аңаа улуг үлүүн киирген. Ынчангаш чыгдынган экспонаттар Аянгаты школазындан көжүп келгенин демдеглээри чугула.

Чагырып-дужаар системаның салдары-биле шаанда Кызыл-Мажалыкка чаа школа туттунуп кээрге, ону бир дугаар школа деп адап каан. А езулуг бир дугаар школа болуп турган эрги школа ийи дугаар апарган турган. Бөгүн ол эрги школа (аңаа ажылдап чораан улуг башкы) Х. С. Алдын-оол аттыг апарганы дээрге, үе-шаг эргиниң частырыгларын эдип турарының херечизи деп болур.

НОМГА ЫНАКТАР

Эрткен пятницада республиканың уруглар библиотекаларының ажылдакчыларының өөредилге-семинары болуп эрткен. Аңаа "Өртектиг ачы-хандырылга", "Дизайн болгаш реклама" деп темаларга сайгарылгаларны кылган.

Өөредилге-семинарны ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Саадак Салчак ажыткаш, үстүнде темаларга хамаарыштыр тайылбыр кылган. Кызылдың уран үүл училищезинің библиотека салбырының башкызы Галина Бай-Кара "Библиотека ажылхерээнге маркетинг" деп солун темалыг лекцияны номчаан. Ооң соонда "Бүгү амыдыралы — тоолзуг үе" деп А. С. Пушкинге тураскаатган республика мөөрейниниң түңнелин Пушкин аттыг библиотеканың ажылдакчыза Раиса Санчай кылган. Түңнелинде тиилекчи хоорайның М. Ю. Лермонтов аттыг уруглар библиотеказы болган. Ийиги, үшкү черлерни Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарның уруглар библиотекалары ээлээн. Библиотека ажыл-хереэнің рекламазынга хамаарышкан мини-конкурска хоорайның А. Гайдар аттыг уруглар библиотеказы тиилекчи болган.

Семинарның киржикчилери хоорайның дээре ажылдыг библиотекаларын (Лермонтов, Маршак, Гайдар аттыг) кезип, арга-дуржулга солушкан. Хоорайның А. Гайдар аттыг уруглар библиотеказының (эргелекчизи Г. И. Ускова) организастааны төгерик стол-биле библиотекарлар өөредилгезин дооскан. Аңаа бо үеде библиотекалар канчаар ажылдаар, амыдыраарының дугайында чугааны кылганнар.

Светлана БАЛЧЫР.

Бокска спорт мастери — Шолбан

Февральдың 18-27 хүннеринде Тюмень хоорайга студентилер ортузунга Россияның 6-гы чемпионады база ооң-биле чергелештир 2 дугаар делегей чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Россияның дээди өөредилге черлериндан 44 команданы 167 спортчу база Көрей биле Узбекистанның олимпийжи командалары төлээлээн.

Тыванын адын камгалаары-биле Тыванын күрүне университединден 4 кижи киришкеш, 48 кг деңзиге көдээ ажыл-агый факультединиң студентизи Шолбан Сундуй бодунуң 4 удурланыкчызын арыг тиилээш, чемпион атка төлептиг болган. Түңнел оюнларга алдын дээш эң-не чидиг, солун маргылдаа Шолбан биле Көрейниң олимпий командазының кежигүнү Ким Уй Чхолдуң аразынга болган. Шолбан алдар-аттыг көрей спортчуну сан талазы-биле тиилээш, Россияның спорт мастери атты чедип алган. А 71 кг деңзиге ТКУ-нуң студентизи Иван Соловьев үшкү черже үнгеш, хүлер медальды чаалап алган.

Айрада МОНГУШ.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Кан-оол Сат.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Нинтилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4966.
Чагыг 26.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.